

UDK: 2-87-645(497.6) "11/13"

94(497.6) "11/13"(093.3)

Pretisak

BOGUMILI, KATARI I BOSANSKI KRSTJANI. TRANSFER DUALISTIČKIH HEREZA IZMEĐU ISTOKA I ZAPADA (11.-13. STOLJEĆE)*

Manuel Lorenz

Berlin, Njemačka

Autor se u svojoj studiji bavi razmjenom dualističkih vjerskih poimanja između Bizanta, Baklanskog poluostrva i Centralne Evrope između 11. i 13. stoljeća. Nakon detaljne analize izvora, tijekom koje se dosadašnji različiti pravci istraživanja kritički komentiraju i djelimično revidiraju,

* Rad je izvorno objavljen pod naslovom: "Bogomilen, Katharer und bosnische 'Christen'. Der Transfer dualistischer Häresien zwischen Orient und Okzident (11.-13. Jh.)" 2011. godine u zborniku radova: *Vermitteln – Übersetzen – Begegnen: Transferphänomene im europäischen Mittelalter und in der Frühen Neuzeit. Interdisziplinäre Annäherungen*. Göttingen: V & R Unipress, ur. Balázs J. Nemes / Achim Rabus, Nova mediaevalia; Bd. 8. 87-136. Ovom prilikom se posebno zahvaljujemo autoru Manuelu Lorenzu, te uredniku publikacije Nemesu J. Balázu i ispred izdavačke kuće V&R unipress GmbH – ein Unternehmen der Verlagsgruppe Vandenhoeck & Ruprecht, gospođi Susanni Franzkeit, koji su rado dali svoj pristanak da se prijevod rada objavi u časopisu Instituta za istoriju, *Historijskim traganjima*. Na kraju, nekoliko riječi o samom prijevodu. Pored autorovog teksta, prevedeni su i citati drugih autora s njemačkog jezika, izuzev nekoliko njih gdje smo smatrali korisnijim ostaviti ih u originalu, dok citate na engleskom, francuskom i latinskom jeziku nismo prevodili. Lična imena, gotovo u svim slučajevima, prevedena su na savremeni oblik. Izuzetak predstavljaju imena koja nisu svojstvena ovom podneblju i oblici imena koja zbog široke usvojenosti u stručnoj literaturi nije potrebno mijenjati. Bibliografiju i način citiranja smo uredili, prema uputama ovog časopisa, onoliko koliko smo bili u mogućnosti. Za sve propuste odgovoran je isključivo prevodilac, Nedim Rabić.

dolazi do zaključka, da je posredništvo dualističke misli između Istoka (bogumila) i Zapada (katara) vrlo vjerovatno. Nadalje, on obrazlaže da je skupina bosanskih *krstjana*, koja je u stručnoj literaturi različito i kontroverzno ocjenjena, bila samo neznatno izložena dualističkim idejama – bilo s Istoka ili Zapada.

Ključne riječi: hereza, dualizam, manihejstvo, katari, bogumili, bosanski *krstjani*, historija, teologija, slavistika, filozofija, nauka o religiji, crkvena historija, transfer, razvijeni srednji vijek, istok, zapad, Bizant, Rajnska oblast, Francuska, Italija, Balkan, Bosna

Od kasnoantičkih manihejaca¹ do srednjovjekovnih katara² može se povući neprekinuta linija. Tako je 1879. skandirao Marie-Jean-Célestin Douais, tadašnji biskup Beauvaisa (195.): “Et bientôt cette vague grossissante”, idući dalje, “après avoir couvert la Grèce et les régions du Danube, inonda la Dalmatie, la Hongrie, l’Allemagne, l’Italie et la France”. Da će ova pretpostavka, koja podrazumijeva enormni idejno-povijesni transfer, uživati i u sadašnjosti veliku popularnost nedavno je snažno ukazao Yuri Stoyanov (2001.).

Provjera ove auratične teze, kako slijedi, ne može biti u potpunosti učinjena. Ali zato se treba uzeti u obzir djelimični isječak iste – razmjena (heretičko-)dualističkih vjerskih poimanja između Istoka i Zapada odnosno između Bizanta, Balkanskog poluostrva i Centralne Evrope u razvijenom srednjem vijeku. Prvo, dakle, treba ispitati ovisnost katara od bogumila, pri tome bi se

¹ Maniheistička religija nazvana je po svome osnivaču Maniju, koji ju je utemeljio u trećem stoljeću u Mesopotamiji. Ova (historijska) gnostička religija, koja se proširila, kako u Rimskom carstvu, tako i Centralnoj Aziji i Kini, spajala je kršćanska, zoroastrička i zervanistička učenja, a Mani se smatrao obnoviteljem učenja Isusa, Zaratustre i Bude. O tome vidi općenito: Böhlig A. 1980; Isti. 1992; Klimkeit H.-J. 1989; Isti. 1997; Koenen L. 1993.

² Katarstvo je dualističko-kršćanski oblik vjerovanja, koje se najkasnije pojavilo i počelo biti žigosano kao hereza u 12. stoljeću u Njemačkoj, Francuskoj i Italiji te se održalo do 14. stoljeća. Pitanje o vremenu i porijeklu katarstva biti će ispitano u nastavku. Općenito o tome vidi: Borst A. 1953; Manselli R. 1963; Rottenwöhler G. 1982-2005; Lambert M. D. 2001. i Jiménez Sanchez P. 2008. O katarima u Rajnskoj oblasti vidi: Manselli R. 1953; Isti. 1965; Isti. 1967; Harrison R. J. 1990. Isti. 1991; Brenon A. 1995.a; Jiménez Sanchez P. 2002. i Brunn U. 2006. O katarima u Francuskoj vidi: Duvernoy J. 1976; Isti. 1978; Isti. 1993; Brenon A. 1996; Given J. B. 1997; Arnold J. H. 2001; Pegg M. G. 2001.a. i Isti. 2008. O katarima u Italiji za sada ne postoji opći pregled. Više o tome vidi gore u navedenim odgovarajućim poglavljima općenite literature o katarima.

trebalo razjasniti, da li izvori upućuju na orijentalno porijeklo katarata, šta bi to značilo, koliko su katarske i bogumilske vjerske predstave slične, te na koji način i kada su te dualističke ideje prenesene na Zapad. Nakon toga će biti tematizirana potencijalna (heretičko-)dualistička priroda Crkve bosanske i u vezi s time ustanovljeni su odnosi latinskih potvrda o katarima i Balkanu, ocjena heretičkih optužbi protiv Crkve bosanske odnosno bosanskih *krstjana*, te da li su dualistički heretici stigli do Bosne s (bogumilskog) Istoka, ili s (katarskog) Zapada ili s obje strane.

Katari, Istok i bogumili

Mali broj izvornih obavijesti o katarima kao i antikatarskih, inkvizitorskih polemika upućuju, uvijek iznova, na njihovo istočno porijeklo.

Što se tiče katarskih izvora, na heretičku vezu s Istokom upućuje još izvještaj o mnogo diskutiranom južnofrancuskom katarskom saboru u Saint-Félixu (1167.).³ Izvjesni *papa Niquinta* tamo je dodijelio “sakrament” konsolamentuma, zaredio predstavnike iz sjeverne Francuske, Albija, Toulusa, Carcassonnea, Agena i Lombardije za “biskupe” i organizirao francuske i talijanske katara na novi način. U vezi s time on spominje i istočne “crkve” ove vjerske zajednice: “Crkve Rima, Drogometije, Melenguaije, Bugarske i Dalmacije” (*Ecclesia Romana, et Drogometiae, et Melenguiae, et Bulgariae, et Dalmatiae*).⁴

³ Zerner M. 2001.a. je 1999. organizirala kolokvij na kojem se diskutiralo o autentičnosti “sabora!”. Ona sama ali i Biget izjasnili su se da je tekst krivotvorina. Kuriozitet predstavlja što je Zerner M. 2001.b. nastanak ovog dokumenta pomjerila u 17. stoljeće, dok je Biget J.-L. 2001. mišljenja da potiče iz 1220-ih godina. Za kritiku ovih tumačenja vidi: Zambon F. 2005; Zbiral D. 2005. i Isti. 2006. Zbiral D. 2006. 162., istovremeno naglašava značaj i ambigvitet dokumenta: “Son interpretation touché de très près l'idée que l'on veut se faire de la dissidence (...). En fait, il y a beaucoup d'interprétations possibles de sa rédaction”. Pegg M. G. 2001.a. 187, bilj. 14. je u svom sažetom kritičkom pregledu (koji se posebno odnosi na Južnu Francusku) historiografije o katarima došao do radikalnog zaključka: “Now, because so much about this document resembles a story by Jorge Luis Borges, and because one needs to already believe in connections between Cathars and Bogomils to see the evidence within the text (even though the text itself is the foundational proof underlying this belief about Catharism and Bogomilism), it is more prudent, for the present, to remain unconvinced about its historical veracity”.

⁴ “[I]n diebus illis ecclesia Tolosana adduxit papa Niquinta in Castro Sancti Felicij et magna multitudo hominum et mulierum eccl. Tolosanae, aliarumque ecclesiarum vicine congregaverunt se ibi, ut acciperent consolamentum quod dominus papa Niquinta coepit consolare (...). Postea vero Robertus d'Esperrone accepit consolamentum et ordinem episcopi a domino papa Niquinta [etc.] (...). Post hec vero papa Niquinta dix. eccl. Tolosanae. Vos dixistis mihi,

U slučaju Niquinte je dodatak *papa* varljiv i vjerovatno je neke polemičare namamio da katarima pripišu da imaju svoga papu. Vjerovatnije je da se pod time mislilo na *pappas* (πάππας), čime se u Bizantu oslovljavaju sveštenici i monasi.⁵ Pod *Ecclesia Romana* misli se na Novi Rim – Konstantinopolj [u daljem tekstu Carigrad op. prev.], *Melenguia* upućuje vjerovatno na područje slavenskog plemena Milinga na Peloponezu.⁶ *Drogometia* bi mogla – kao varijanta od *Drugonthia* – označavati sljedeće regije: zapadnu Makedoniju (vidi: Jiménez Sanchez P. 1994. 13.), Makedoniju i Trakiju, područje oko rijeke Dragore jugoistočno od Sofije (vidi: Šanjek F. 1972. 790.) ili pravoslavna dragovićka eparhija (vidi: Hamilton B. 1978. 38.).

Ovi prvi fragmentarni podaci dopunjeni su od polemičara i inkvizitora 13. stoljeća. Tako izvještava jedan anonimni traktat *De heresi catharorum in Lombardia* (1210.-1215.) o jednom katarskom “biskupu” po imenu Marko kome su Lombardija, Toskana i Marke bile podređene, a on je pripadao katarskom *ordo* Bugarske. Jednog dana došao je izvjesni *papas Nicheta* – koji je zasigurno identičan sa gore spomenutim Niquintom – iz Carigrada u Lombardiju dovođeci u pitanje *ordo* Bugarske, poslije čega su Marko i njegovi prihvatili Niketin *ordo Drugonthia*.⁷ Nakon Markove smrti pojavio se preko mora izvjesni Petracius sa svojom pratnjom koji je diskreditirao *ordo Drugonthije*, čime je prouzrokovao šizmu.⁸ Kako je nakon toga došlo do daljih podjela, zavađene strane

ut ego dicam vobis, consuetudines primitivar. Ecclesiarum sint leues aut graues, et ego dicam vobis septem eccl. Asuae fuerunt divisas et terminatas inter illas, et nulla illarum faciebat ad aliam aliquam rem ad suam contradic[t]ionem. Et eccl. Romanae, et Drogometiae et Melenguiae, et Bulgariae, et Dalmatiae sunt divisas et termin. et una ad altera non facit aliq. rem ad suam contradictionem et ita pacem habent inter se. Similiter et vos facite (...).” *Povelja iz Saint-Félixa*. 1994. 27.

⁵ Vidi: Lambert M. D. 2001. 49; slično kod Borst A. 1953. 96. bilj. 24, 201. bilj. 26. O Niquinti vidi općenito: Obolensky D. 1983. 489-500.

⁶ O lokalizaciji vidi općenito: Šanjek F. 1972. 767-799. Kritika ovog mišljenja kod Rottenwöhner G. 1990. 478-483.

⁷ “In primis temporibus cum heresis catharorum in Lombardia multiplicari cepit, primum habuerunt quemdam episcopum Marcum nomine, sub cuius regimine omnes lombardi et tussi et marchisiani regebantur. Et iste Marcus habebat ordinem suum de Bulgaria. Adveniens quidam, papas Nicheta nomine, de constantinopolitanis partibus in Lombardiam, cepit causari ordinem Bulgariae, quem Marcus habebat. Unde Marcus episcopus cum suis omnibus complicitibus commoratus est”. *De heresi catharorum*. 1949. 306.

⁸ “Preterea, alio tempore, venit quidam de ultramarinis partibus, Petracius nomine, cum sociis suis (...). Et causa verborum istius Petracii, quidam dubitaverunt de ordine accepto ab

su radi legitimacije svojeg *ordo* poslali kandidate za “biskupsko” zaredenje u *Drugonthiju*, Bugarsku i Bosnu.⁹

Šezdeset godina nakon *De heresi catharorum* dominikanski inkvizitor Anselmo iz Aleksandrije imao je zadatak da ustanovi porijeklo katarstva. U svojem *Tractatus de hereticis* (ca. 1276.) porijeklo veže za Perzijanca Manija i lokalizira tri katarske “prabiskupije” u *Drugonthiju*, Bugarsku i Filadelfiju [današnji Amman, Jordan, op. prev.]. Grčki trgovci su tu herezu potom iz Bugarske prenijeli u Carigrad, u kojem su i Franci – koji su namjeravali da osvoje grad – s njom došli u dodir i tamo osnovali latinsku katarsku “biskupiju”. Kada su se križari nakon toga vratili u Francusku i tamo su utemeljili katarstvo gdje je ono postalo poznato kao bugarska hereza.¹⁰ Od Carigrada je katarstvo u konačnici posredstvom bosanskih trgovaca doprlo u Bosnu.¹¹ Što se tiče *Papas Niceta*, on je kod Anselma “carigradski biskup” (*episcopus illorum de Constan-*

illo Simone, quidam non; et de hac causa seditio orta est inter eos et ita in duas partes divisi sunt”. Isto.

⁹ “Unde multitudo prius in duas partes divisa, tunc in sex partes dispertita est. Sicut autem superius dictum est, ante terminum in quo promiserant illi Garatto dare societatem et expensas eundi in Bulgariam, quidam de Diszennzano, facta congregatione, elegerunt quendam sibi episcopum nomine Johannem bellum, et eum miserunt ultra mare in Drugonthiam ut ibi ordinaretur episcopus; et hec est modo pars amezonis. Item quidam de Mantua cum suis sequacibus elegerunt quendam nomine Coloianem sibi in episcopum et, eo in Sclavenia misso, post receptionem ordinis, episcopatus officio super eos functus est. Eodem itaque modo quidam alius, Nicola nomine, a congregatione vicentinorum electus et in Sclavania ad ordinem recipiendum missus, post reditum ab eis episcopus teneretur. Similiter et in Tussia duo episcopi ordinati sunt”. Isto. 308.

¹⁰ O sinonimnoj upotrebi termina bougre (= Bugar) s herezom u Sjevernoj Francuskoj početkom 13. stoljeća vidi: Zerner M. 1989.

¹¹ “Notandum quod in Persia fuit quidam vocabatur Manes (...). Et docuit in partibus Drugontie et Bulgarie et Filadelfie; et multiplicata est ibi heresis ita quod fecerunt tres episcopos: Drugontie, alius Bulgarie, alius Filadelfie. Postmodum greci de Constantinopolim, qui sunt confines Bulgarie per tres dietas, iverunt causa mercacionis illuc, et reversi ad terram suam cum multiplicarentur, ibi fecerunt episcopum, qui dicitur episcopus grecorum. Postea francigene iverunt Constantinopolim ut subiugarent terram et invenerunt istam secta, et multiplicati fecerunt episcopum, qui dicitur episcopus latinorum. Postea quidam de Sclavonia, scilicet de terra que dicitur Bossona, iverunt Constantinopolim causa mercacionis; reversi ad terram suam predicaverunt et, multiplicati, constituerunt episcopum qui dicitur episcopus Sclavonie sive Bossone. Postea francigene, qui iverant Constantinopolim, redierunt ad propria et predicaverunt, et multiplicati constituerunt episcopum Francie. Et quia francigene seducti fuerunt primo in Constantinopoli a bulgaris, vocant per totam Franciam hereticos bulgaros (...).” Anselm iz Aleksandrije. *Tractatus*. 1950.b. 308.

tiopolim). Došao je na zao glas, zbog čega je Marko – koji i ovdje od strane Nikete bijaše zaređen za “biskupa” – želio otputovati u Bugarsku kako bi primio tamošnji *ordo*.¹²

Svemu tome odgovara pregnantni popis katarskih istočnih crkava, koje bivši herezizarh i dominikanski inkvizitor Ranieri Sacconi četvrt stoljeća prije Anselma iz Aleksandrije, 1250. u svojoj *Summa de Catharis et Leonistis seu Pauperibus de Lugduno* (50) nudi: “Slavonska crkva. Crkva carigradskih Latina. Crkva Grka iz istog (grada). Filadelfijska crkva u Romaniji (Bizantu). Bugarska crkva. Dragovička crkva. A sve su proizašle iz posljednjih dviju”. [prijevod preuzet iz Šanjek F. 2003. 133. op. prev.] (*Ecclesia Sclauonie. Ecclesia Latinorum de Constantinopoli. Ecclesia Grecorum ibidem. Ecclesia Philadelfie, in Romania. Ecclesia Bulgarie. Ecclesia Duguuithie. Et omnes habuerunt originem a duabus ultimis*). Osim toga, on spominje katarskog “biskupa” imena Nazarije, koji se u dubokoj starosti pred njim pojavio tvrdeći da je Sveta Djevica anđeo i da Krist nema ljudsku već anđeosku prirodu i da je preuzeo nebesko tijelo – krivovjerja, koja je prije šezdeset godina naučio od jednog “biskupa” bugarske “crkve”.¹³ Taj Nazarije je i u dualističkom apokrifu (Tajna večera), primjerku iz Carcassonnera pod nazivom *Interrogatio Iohannis* zasvjedočen. U kolofonu je istaknuto da je to “tajna” heretika iz Concorezsoa (kod Monze) koja je stigla do njihovog “biskupa” Nazarija preko Bugarske.¹⁴

¹² “Postea venit quidam qui vocabatur papas Nicheta, qui episcopus erat illorum de Constantinopolim, et dixit: ‘Vos estis tot quod bene expedit quod habeatis episcopum’. Et sic elegerunt predictum Marchum in episcopum, cui obediebant omnes subradicti lonbardi, tusci et illi de Marchia. Et iste papas Nicheta confirmavit eum. Post aliquantulum temporis, Marchus intellexit quod papas Nicheta male finierat vitamsuam, et ideo voluit ire ultramare ut reciperet ordinem episcopalem ab episcopo de Bulgaria. Et quando fuit in Calabria, invenit quemdam diaconum catharorum qui dicebatur Illarius, qui dixit ei quod nullo modo posset ire ultramare; unde cepit reverti”. Isto. 309. Da je u Carigradu zaista mogla postojati latinska katarska “biskupija” proizlazi iz traktata Huga Eterianosa *Contra Patarenos*. Tu se dotični autor osvrće na tamošnje dualističke heretike zapadnjačke provenijencije, čije vjerovanje mnogo podsjeća na katare.

¹³ “Nazarius uero quondameorum episcopus et antiquissimus coramme et aliismultis dixit quod beata Virgo fuit angelus, et quod Christus non assumpsit naturam humanam sed angelicam, siue corpus celeste, et dixit quod habuit hunc errorem ab episcopo et filio maiore ecclesie Bulgarie iam fere elapsis annis LX”. Isto. 58.

¹⁴ “Explicit secretum hereticorum de Concorresio portatum de Bulgaria Nazario suo episcopo plenum erroribus. Le livre secret”. 1980. 86. Biget J.-L. 2003. 149. smatra pustolovnim tražiti postanak *Interrogatio Iohannis*, samo na osnovu posljednjeg dijela teksta, u Bugarskoj odno-

Kako polemičari i inkvizitori tako – u nešto manjoj mjeri – i sami katari upućuju četverostruko na Istok: Prvo u ličnosti Nikete, čija dosljedno navođena apozicija *papa(s)* najvjerovatnije znači isto što i grčko *pappas* (πάππας) i samo kroz tu činjenicu upućuje na pomisao na jednog heterodoksnog bizantskog duhovnjaka. Osim toga je Niketa opisan kao heretički “biskup” Carigrada koji je *ordo Drugonthije* donio na Zapad. Drugo, porijeklo katarstva locira se uvijek u Bugarsku i *Drugonthiju*. Tamo – i u Bosni – tražili su legitimaciju kada im je vjerovanje bilo u pitanju. I na kraju, ali ne manje važno, jedno od malobrojnih izvornih katarskih tekstova *Interrogatio Iohannis* možda potiče iz Bugarske. Treće, čini se da je Carigrad bio važno čvorište katarstva. Odatle je Niketa došao na Zapad, tamo je postajala grčka i latinska “biskupija”, odatle je hereza stigla u Bosnu i u Francusku. Četvrto, određene regije “preko mora” se stalno predstavljaju da su inficirane katarskim učenjem: pored Bugarske, *Drugonthije* i Carigrada, posebice Dalmacija, odnosno Bosna, te Filadeldija i *Melenguija*, dakle, slavenska i grčka područja. Sve upućuje na transfer (heretičke) misaone baštine s Istoka.

Međutim, citirani izvori nisu neproblematični. Kao što je već naznačeno, dokument o katarskom koncilu u Saint-Félixu veoma je kontroverzan (vidi napomenu 3.), a kod polemičkih i inkvizitorskih tekstova radi se o vanjskim opisima pravovjernih, antiheretičkih predstojnika, za koje se može pretpostaviti da su imali želju da diskreditiraju katarstvo.¹⁵ Što se tiče dokumenta, on bi mogao posvjedočiti vezu s Istokom, da međutim, nije izvorno katarski i što je nastao tek u 13. stoljeću. Navedene polemičke rasprave moraju se podvr-

sno kod bogumila. Ništa ne dokazuje tačnost kolofona, dok u grčko-bugarskom području do sada nije pronađen niti jedan primjerak na grčkom ili slavenskom jeziku. Istovremeno važi isto tako što ništa ne proturječi tačnosti kolofona. Vijest Ranieria Sacconija kako je jedan izvjesni Nazarije naučio određena krivovjerja od jednog “biskupa” *ecclesia Bulgariae* govore više u prilog istinitosti te dvojbene fraze – osim ako se i u taj iskaz sumnja.

¹⁵ Polemički karakter tih tekstova često proizlazi iz njihovih naslova kao što sljedeći primjeri pokazuju: Eckbert iz Schönaua, *Sermones contra Catharos* (1163.), Magister Vacarius, *Liber contra multiplices et varios errores* (1185. - oko 1200.), Praepositinus iz Cremona (?), *Summa contra haereticos* (1184.-1210.), Durandus od Huesca, *Liber Antiheresis* (1190.-1194.) i *Liber contra Manicheos* (1222.-1223.), Petrus iz Verone (?), *Summa contra patarenos* (oko 1235.), Giacomo Capelli, *Summa contra haereticos* (1240.-1260.), Moneta iz Cremona, *Adversus catharos et valdenses libri quinque* (oko 1241.). Za sličnu problematiku interpretacija inkvizicijskih protokola vidi: Grundmann H. 1965; Lerner R. E. 1972. 4-6; Merlo G. G. 1977. 11-15; Arnold J. H. 2001. 4-12; Biller P. i Bruschi C. 2003.

ći kritici Jean-Louisa Bigeta (2003. 161.), prema kojem se porijeklo katarstva samo zbog ksenofobije i istočno-zapadnih političkih suprotnosti traži na Istoku. U njima je slijeđena patristička tradicija, koja je na Istoku vidjela “région maléfique et perverse”. I kada su savremenici pratili unazad heretičke slučajeve od Orléansa (1022.) i Arrasa (1025.) sve do Italije, sve se to dešavalo zbog “[p] our les gens du Nord, la péninsule représente alors l'exotisme et la perversion”. Dalje Biget navodi križarske ratove 12. stoljeća, napetosti između Friedricha I. Barbarosse i Manuela I. Komnena (1161.-1164.), trgovačke sporove između Zapada i Bizanta kao i Latinsko carigradsko carstvo (1204.-1261.). Pored toga on navodi različitosti s Bugarskom i Grčkom tako i papske probleme s Dalmacijom, Ugarskom i Balkanom.¹⁶ Osim toga što se ovi događaji isto tako mogu, odnosno moraju, interpretirati kao mogućnosti (heretičke idejne) razmjene između Istoka i Zapada, čini se da nisu imali ikakvih negativnih utjecaja na citirane polemičke spise. Potonji opisuju porijeklo odnosno povijest katarstva vrlo neutralno i ne govore ni na jednom mjestu o “zloslutnim” i “izopačenim” područjima. U ovom slučaju, prije će biti tačna izjava Bernarda Hamiltona da su se srednjovjekovne hereze poistovjećivale s bolestima i da su njihovi protivnici smatrali potrebnim iste realističnije identificirati. Pogrešna dijagnoza bi imala neučinkovite posljedice na liječenje.¹⁷

Da se heretike htjelo ozloglasiti na raspolaganju su bila učinkovitija sredstva od traženja njihovog porijekla skoro dva stoljeća ranije na istom Istoku (Bugarska, *Drugonthia* i Carigrad), kao na primjer uobičajena noćna, heretička okupljanja prilikom kojih se zazivaju demoni, obožavanju Sotone u pojavi mačke ili pak proslavi seksualnih orgija.¹⁸ Želja da se što je moguće preciznije opiše religijska devijacija, imalo je čak za posljedicu to, što je franjevački inkvizitor Giacomo Capelli, u antiheretičnom spisu iz sredine 13. stoljeća, katare

¹⁶ Vidi: Isto. 161. Nešto drugačiji pogled na katare kao navodnog “stranog tijela” zastupa Bozóky E. 2000.

¹⁷ Vidi: Hamilton B. 2006. 95. O povezanosti između hereze i bolesti vidi: Moore R. I. 1983.

¹⁸ O ovome Merlo G. G. 1988. i posebno Patschovsky A. 1991., koji ovdje (str. 331.) još jednom ponavlja mogućnost – ne nužnost! – i skreće pozornost da se strana oznaka “Katharer” [katar op. prev.], iz koje se etimološki izvodi njemačka riječ “Ketzer” [heretik op. prev.], odnosi na “Kater” [mačka op. prev.], latinski *cattus* – kao što to na primjer rade Alan iz Lilla (pored dva modela objašnjenja) i Konrad iz Marburga. Također se u *Disputatio inter Catholicum et Paterinum hereticum* (oko 1250.) katari označavaju kao “ministri Sathane”. “(...) [D]iabolici estis”, stoji tamo, “qui etiam occulte Luciferum adoratis”. *Disputatio*. 2001. 15. i 51.

oslobodio sličnih neopravdanih optužbi i klevetničkih glasina.¹⁹ Sličan pristup zastupao je u isto vrijeme anonimni *Disputatio inter Catholicum et Paterinum hereticum* (2001. 77.), koji djelimično prihvaća crkvenu kritiku katara, pa čak i svih reformnih odnosno laicističkih pokreta, posebno tokom prve polovine 13. stoljeća: “Mi znamo da se u Rimskoj crkvi nalaze brakolomnici, pohlepni, častoljubivi i grabežljivi vukovi” (*Adulteros, avaros, ambitiosos, luposque rapaces in ecclesia romana esse cognoscimus*). Ozloglašavanje je najčešće drugačije slijedilo, kao na primjer kada se nesloga i razjedinjenost katara suprotstavlja s jedinstvom i skladom katolika²⁰ ili kada se heretici kao “zlonamjerni, glupi, jadni, izuzetno svetogrdni kao i licemjerni” (*maligni, stulti, miseri, sceleratissimi, ypocritae*) vrijeđaju i njihova učenja kao *errores* ili *falsissime* označavaju.²¹

Osim toga, Istok je u srednjem vijeku imao i veoma pozitivne konotacije. To već samo proističe iz *Mappae Mundi*, karte svijeta, koja je imala manje za cilj da prikaže vjernu geografsku razmjeru zemlje nego više da simbolički predstavi sliku svijeta odnosno zorno predočavanje povijesti (spasenja).²² Skoro sve kršćanske karte svijeta bile su usmjerene (“orijentirane”) prema Istoku; od Prvog križarskog rata Jerusalem se uvijek prikazuje kao središte Zemlje.²³ Na taj način su se kartografi približili proroku Ezekielu i njegovom nadegze-

¹⁹ “Viri enim et mulieres illius secte, votum et propositum observantes, nullo modo corruptione luxurie fedantur (...) profecto fama fornicationis que inter eos esse dicitur falsissima est. Nam verum est quod semel in mense, aut in die aut in nocte propter rumorem populi vitandum et viri et mulieres conveniunt non ut fornicentur ad invicem, ut quidam mentiuntur, sed ut predicationem audiant et confessionem [peccatorum] prelato suo faciant (...). Multis quidem blasphemiarum calumniis a vulgari fama falso dilacerantur dicentibus illos multa turpia et horrenda facta committere e quibus sunt innocentes”. Giacomo Capelli, *Summa*. CLVII. Vidi o ovome i Ilarino da Milano 1940. posebno stranicu 76; Thouzellier Ch. 1975.

²⁰ Vidi: npr. Salvo Burci, koji u svojoj *Liber Supra Stella* stalno upozorava na podjelu katara, razlikuje između neprijateljski raspoloženih albanenžana i concorezzanera i ukazuje na sporove između ovih grupa. Ovdje prikazana nesloga i razdor trebaju pokazati kako ne može biti govora o pravoj crkvi Božijoj. Vidi: Burci S. *Liber Supra Stella*. 1945. 309.

²¹ O “maligni, stulti” i “miseri” vidi: Isto. 308 bilj. 311, 317. i 329; o “sceleratissimi” i “ypocritae” vidi: *Disputatio*. 2001. 13. bilj. 18. i 79. Vidi općenito: Grundmann H. 1927.

²² O *Mappae Mundi* u srednjem vijeku posebno vidi: Von den Brincken A.- D. 2008.

²³ O Jerusalimu u srednjem vijeku vidi: Bauer D., Herbers K. i Jaspert N. 2002; Wiczorek A. 2005. O Jerusalimu na *Mappae Mundi* vidi: Von den Brincken A.-D. 2008d; Baumgärtner I. 2002.

geti Jeronimu koji su taj grad učinili *Umbilicus Mundi*.²⁴ Jerusalim se razumijeva kao mjesto djelovanja, patnje, smrti i uskrsnuća Kristovog, a Sudnji dan sukladno Mateju 24:27 očekuje se, također sa Istoka.²⁵ Na Istoku porijeklo ima kako kršćanstvo tako i monaštvo; tamo su zabilježena i propovjedna mjesta i grobovi apostola. U Aziji se traže i drugi kršćani koji bi bili na strani Zapada tokom križarskog rata (vidi: Von den Brincken A.-D. 2008.b; Ista. 2008.f.); na krajnjem istoku Zemlje vlada kralj-svećenik Ivan, koji se zamišlja kao mogući saveznik u borbi protiv nevjernika (vidi: Kniefelkamp U. 1986; Von den Brincken A.-D. 1985.). Također se na najudaljenijem Istoku nalazi Raj sa svoje četiri rijeke, kojem pripada jedinstveno eshatološko značenje.²⁶ S druge strane, Zlo, tj. zlostotnot i izopačenost se nalazi kako na krajnjem sjeveroistoku tako i na samom jugu. Posebno engleski kartografi bilježe na sjeveroistoku narode s kraja vremena Gog i Magog, i zatvorene nacije;²⁷ na južnom rubu karte nalazi se četvrti Kontinent, koji je simboliziran kao *Terra Incognita* (vidi: Von den Brincken A.-D. 1992. posebno 193-202; Ista. 2008.c.). Tamo su u 13. stoljeću oslikane galerije raznolikih čudovišta. I kada car Friedrich II. u jednom cirkularnom pismu iz 3. jula 1241. piše o iznenadnom upadu Mongola, odnosno Tatara u Evropu, njihovo porijeklo nalazi na vrelom jugu, na krajnjem

²⁴ Ezekiel 5,5: "(...) haec dicit Dominus Deus ista est Hierusalem in medio gentium posui eam et in circuito eius terras (...)". U Jeronimovom komentaru Ezekiela navodi se sljedeće: "Jerusalem in medio mundi sitam, hic item propheta testatur, umbilicum terrae eam esse demonstrans (...)". Hieronymus, *Commentariorum*. 56 (cap. II, 5.). O Jerusalimu kao *Umbilicus Mundi* vidi: Baumgärtner I. 2005.

²⁵ Matej 24,27: "Sicut enim fulgur exit ab oriente et paret usque in occidente ita erit et adventus Filii hominis".

²⁶ Otkrivenje 21,2 i 10: "(...) et civitatem sanctam Hierusalem novam vidi descendentem de caelo a Deo paratam sicut sponsam ornatam viro suo (...)"; "(...) et sustulit me in spiritu in montem magnum et altum et ostendit mihi civitatem sanctam Hierusalem descendentem de caelo a Deo (...)".

²⁷ Vidi: Von den Brincken A.-D. 1989. Skandinavsko-slavenski sjever je do 12. stoljeća (na području misionarskog prostora Hamburg-Bremen) označavan kao *aquilo*. Vidi: Fraesdorff D. 2005. posebno stranicu 355. Von den Brincken A.-D. 2008.e. 181. je istaknula kako se sjeverna i istočna Evropa na kartama svijeta ranog srednjeg vijeka čudnovato jedna u drugu utapaju. To bi objasnilo "wie die Bezeichnung *Dacia*, in der Antike und auch noch bei Beatus von Liébana Dakien, nicht nur für das Land am Schwarzen Meer, sondern auch für Dänemark gebräuchlich wurde". Gdje su se nalazile pojedine jugoistočne evropske regije nije bilo uvijek jasno: "Südosteuropa erhält seine kartographisch korrekte Ausgestaltung im Abendland seit der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts". Isto. 185. Vidi o tome: Ista. 2008.a.

rubu svijeta.²⁸ Matija Parižanin potom pokušava u svojoj hronici osloboditi Friedricha od optužbi da je kao Antikrist dozvao apokaliptični narod s kraja vremena, te lokalizira porijeklo Tatara u potpuno nepoznate krajeve.²⁹

Istok nije imao pretežno negativno značenje u srednjem vijeku, niti je u citiranim polemičnim spisima loše predstavljen. Podatak koji upućuje na porijeklo katarstva u Bugarskoj, *Drugonthiji* i Carigradu, koji je zajednički svim izvorima, ne bi trebao u polemici da se opovrgava, nego naprotiv mora se uzeti vrlo ozbiljno. Konflikti između Istoka i Zapada u 12. i 13. stoljeću imali su popratnu pojavu da pospješuje kulturalno suočavanje između orijenta i okcidenta, što prije govori u korist transferu (heretičkih) ideja, a ne protiv.

Na Istoku u Bugarskoj u 10. stoljeću seoski sveštenik Bogomil³⁰ je razvio sistem učenja koje će tokom 11. stoljeća svoj put naći i do Carigrada.³¹ Pitanje

²⁸ “Egressa enim dudum ex ultimis mundi finibus de regione australi, que diu sole sub torrida zona tosta latuerat, que postea, versus partes borealis occupatis violenter regionibus, diu manens ut brucus multiplicatur, gens barbata nationis et vite, quo nescimus a loco vel origine, Tartari nuncupata, non absque preuisio Dei iudicio ad sui populi correptionem et correptionem, non utinam ad tocius christianitatis dispendium ad hec novissima tempora reservatur”. [Kružno pismo je jedino u hronici Matije Parižanina preneseno:] Matheus Parisiensis, *Ex Cronicis Maioribus*. 1888. 210. Upadi Mongola usmjerili su pažnju Zapada na Daleki istok i potakli transkontinentalne kontakte između Evrope i Azije: “Nach ersten kriegerischen Auseinandersetzungen führten die innerhalb kürzester Zeit einsetzenden Asienreisen neugierige Kaufleute, Diplomaten und Missionare zu weiterreichenden ‘Kulturberührungen’, die letztendlich das Weltbild des Abendlandes grundlegend veränderten”. Baumgärtner I. 1997. 228. O tome također vidi: Dawson Ch. 1955.

²⁹ “Dicitur enim in ea, gentem ipsamignotam Tartarorum ab australibus mundi, que sub torrida zona sunt, partibus erupisse, quod evidenter apparet ficticium. Non enim audivimus, eos australes vel etiam orientales partes peragrasse. Occulta insuper eorum consilia et investigabiles ipsorum Tartarorum via set conspiraciones quam plures plenas esse imperialibus consiliis suspicantur (...)”. u: Matheus Parisiensis, *Ex Cronicis Maioribus*. 1888. 213.

³⁰ Ono što je malo poznato o ličnosti Bogumila potječe iz rasprave pravoslavnog bugarskog svećenika Kozme (10. stoljeće). Tu stoji sljedeće: “Tokom vladavine dobrog hrišćanskog cara Petra [I] živio je jedan (seoski svećenik) *Bogumilū*, [što znači] ‘milosti odnosno Božije ljubavi dostojan [ili Bogu mio op. prev.]’, ali je zapravo *Bogu nemilū*, [što znači] ‘milosti odnosno Božije ljubavi nedostojan [ili Bogu nemio op. prev.]’, koji je prvi ovu herezu propovijedao u Bugarskoj”. Vidi: Kozma, *Le Traité*. 1945. 54. Ovo alternativno pisanje imena – Bogumil – koristi se samo kao igra riječi (sa Bogu nemil). Inače je uvijek riječ o *Bogumilū*, što odgovara grčkom Theophilosu, a njemačkom Gottliebu [a slavenskom Bogoljubu, op. prev.]. Vidi bilj. 3.

³¹ Uzimajući u obzir bugarsku historiju Fine J. V. A. 1983. 179. je međutim primijetio da “Bogomilism’s importance has been tremendously exaggerated in all historical works” i da je “one would be justified in writing a history of medieval Bulgaria without the Bogomils at all”.

u kojoj mjeri je katarstvo slično bogumilstvu, bilo je i biće kontroverzno diskutirano u historiografiji, isto kao pitanje – kada – i kako je ta hereza stigla s Istoka na Zapad.³² Dugo je važno što je Bernard Hamilton 1994. tvrdio, “[n]o reputable scholar (...) doubts that Catharism was an offshoot of medieval eastern dualism”.³³ Međutim, to je ranije relativizirao Herbert Grundmann (Grundmann H. 1935. 27.), pošto pojavu katarata nije isključivo pripisao bogumilima, nego je njihove stvarne korijene vidio u apostolskim, djelimično herezičkim pokretima 11. i 12. stoljeća. Od 1140. istočni dualizam je zapadnim pokretima pružio novu snagu. Pod utjecajem postmodernog dekonstruktivizma, nedavno je sve više pozornosti istaknuto kako veza između bogumila i katarata nije bila ni blizu tako velika kao što je općenito bilo prihvaćeno, a da nije ni očito ni nepobitno da je takva veza ikada postojala.³⁴

Sličnosti između te dvije hereze se međutim ne mogu previdjeti.³⁵ U osnovi, obje dualističke kozmogonije dijele sveobuhvatnu crkvenu kritiku. Objе vjeruju da je Bog Otac stvorio jedan dobar duhovni, nebeski svijet, a Sotona zli materijalni, zemaljski (vidi: Kozma, *Le Traité*. 1945. 181-188; Rottenwöhler G. 1990. 74-79, 97-99.). Kao rezultat toga, većina Starog Zavjeta biva odbačena, a sve materijalno prezreno (vidi: Kozma, *Le Traité*. 1945. 168-177; Rottenwöhler

u: Stephenson P. 2000. Bogumile čak nije ni spomenuo u svojoj monografiji.

³² Dobar uvid u raspravu nudi Bozóky E. 2003.

³³ Hamilton B. 1994. 38. Slavska historiografija je naročito podcrtavala neposredno porijeklo katarata od bogumila. Vidi posebno: Angelov D. 1978; Semkov G. 1981.

³⁴ Vidi posebno: Pegg M. G. 2001.a. 185-188; Zerner M. 1998; Ista. 2001.b; Biget J.-L. 2003. O kritici dekonstruktivističkog čitanja historiografije o katarima vidi: Roquebert M. 2005. U historiografiji o valdenzima dekonstruktivizam je doveo do toga, da se više ne govori o (jednom) “valdežanstvu” nego o (više) “valdežanstava”. Vidi: Merlo G. G. 1984; Isti 1991; Cameron E. 1984. Kritiku o ovome vidi: Biller P. 2006.

³⁵ O bogumilima općenito vidi: Obolensky D. 1948; Hamilton J. i Hamilton B. 1998. O izvornom bugarskom bogumilstvu Isto. 114-134; Kozma, *Le Traité*. 1945. 53-128. O bogumilima u Carigradu vidi raspravu Euthymiosa, redovnika manastira Bogorodice Perivlepte u Carigradu (oko 1045.), u: *Isto*. 142-164, izvješće Ane Komnene o suđenju bogumilu Basilu u petnaestom poglavlju njene *Aleksijade*, u: *Isto*. 175-180. i *Panoplia dogmatica* Eutimija Zigabena, [na određenim mjestima] u *Isto*. 180-207. Uporedba između bogumila i katarata može se naći kod Puech H.-Ch. 1979; Rottenwöhler G. 1990. 74-114, 570; Lambert M. D. 2001. 32-35. Bogumilstvo i katarstvo naravno nije u tolikoj mjeri zaokruženo i dosljedno kao što je u daljem izlaganju predstavljeno. Oba pokreta ukazuju, ovisno o vremenu i prostoru, različite oblike izražavanja. S obzirom da je ovdje riječ samo o najvažnijim, velikim pravcima, izostavljena je takovrsna diferencijacija.

1990. 95. f.). Trojstvo se predstavlja kao jedna ličnost sa tri različita lica (vidi: Kozma, *Le Traité*. 1945. 178-181; Rottenwöhrrer G. 1990. 76, 92.). [Službena] Crkva se isto tako odbacuje kao sluga Đavola kao i crkveni objekti, štovanje križa, Djevice Marije, svetaca, ikona i relikvija, te posebno sakramenta braka i vodenog krštenja (vidi: Kozma, *Le Traité*. 1945. 203-209, 213-237; Rottenwöhrrer G. 1990. 90-92, 100, 108-111.). Umjesto toga, ona je tvrdila da je apostolska, evanđelju sukladna crkva (vidi: Kozma, *Le Traité*. 1945. 150-152; Rottenwöhrrer G. 1990. 86.), čiji se član postaje putem duhovnog odnosno vatrenog krštenja.³⁶ Poput bogumila, i katari su isključivo i izričito koristili Oče naš (vidi: Kozma, *Le Traité*. 1945. 245-249; Rottenwöhrrer G. 1990. 106.). Obje sljedbe poste tokom sedmičnih dana: ponedjeljkom, srijedom i petkom (vidi: Kozma, *Le Traité*. 1945. 244; Rottenwöhrrer G. 1990. 114.); obje se suzdržavaju svakojake ishrane životinjskog porijekla (meso, jaja, mlijeko i sir) i drže se drugačije ekstremne askeze (vidi: Kozma, *Le Traité*. 1945. 260-272; Rottenwöhrrer G. 1990. 113.). Oni se služe zajedničkim repertoarom metafora, alegorija i pripovijesti kako bi objasnili i alegorizirali Stari i veliki dio Novog zavjeta (vidi: Kozma, *Le Traité*. 1945. 188-205; Rottenwöhrrer G. 1990. 79, 89.). Što se tiče *Pada čovjeka* na primjer, Sotona je u tijelu zmije zaveo Evu i s njom spolno općio. Krist je, s druge strane, na Zemlji raspolagao prividnim tijelom, prividno je patio i samo je prividno umro. Njegova čuda se nisu fizički dogodila, nego se moraju simbolički razumjeti (vidi: Kozma, *Le Traité*. 1945. 205-213; Rottenwöhrrer G. 1990. 75-91, 99.).

Kao što je Malcolm Lambert (2001. 38.) naveo, još uvijek nedostaju “sigurni dokazi za bogumilsko prodiranje na Zapad i potonje širenje njihovog nauka”; uprkos tome frapantna je velika podudarnost rituala i (vjerskih) predstava obaju hereza, tako da se “izvjesni komunikacioni putevi lične, usmene ili pisane vrste [moraju] pretpostaviti”³⁷

³⁶ Vidi: Kozma, *Le Traité*. 1945. 250-255; Rottenwöhrrer G. 1990. 102-105. Incijacijskim ritualom kod bogumila ali i katara posvećeno je 1993. dvadeseto izdanje časopisa *Heresis*. Vidjeti posebno: Hagman Y. 1993.

³⁷ Lambert M. D. 2001. 34. Stoga ubrajaju, posebno Duvernoy J. 1976; Isti. 1978; Isti. 1993; Hagman Y. 1994. i Brenon A. 1996. bogumile i katare u jednu te istu, jedinstvenu – uostalom više kršćansku nego dualističku – religiju. Brenon, od 1982. do 1998. direktorica “Centre National d’Études Cathares René-Nelli” u Carcassonneu, osnovala je 1983. časopis *Heresis* koji se snažno zalaže za ovakvo viđenje.

O tome kada i kako je došlo do ovakvog transfera (heretičkih) ideja vode se intenzivne rasprave. Delikatno je pri tome, da se hereze, koje su na Zapadu zasvjedočene od početka 11. stoljeća, s jedne strane povremeno označavaju kao “manihejske”, dok se s druge strane, vjerovanja bogumila odnosno katara djelimično prepliću.

Kasnoantička dualistička hereza manihejaca u srednjem vijeku bila je poznata preko Svetog Augustina, koji je u Sjevernoj Africi sam jedno desetljeće bio “slušatelj” ove sekte, prije nego se od nje okrenuo i protiv nje borio u mnogobrojnim spisima.³⁸ Polemičari 12. i 13. stoljeća vidjeli su u dualističkim katarima prema tome neizbježno potomke manihejaca odnosno čak neomanihejaca.³⁹ Ali šta to znači kada se heretici u 11. i ranom 12. stoljeću označavaju kao “manihejci”? Zaključivanje *a contrario* bi sugeriralo da se pod tim isto tako dualistička vjerovanja označavaju i da je tako riječ o (proto-)katarima.⁴⁰ Ti “manihejci” na primjer, koje hronist Ademar iz Chabannesa 1018.

³⁸ Sveti Augustin je napisao trinaest djela protiv manihejaca: “De moribus ecclesiae catholicae et de moribus Manichaeorum libri duo, De libero arbitrio libri tres, De Genesi contra Manichaeos libri duo, De vera religione, De utilitate credendi ad Honoratum, De duabus animabus, Disputatio contra Fortunatum Manichaeum, Contra Adimantum, Contra epistolam Manichaei quam vocant fundament, Contra Faustum libri XXXIII, De actis cum Felice Manichaeo libri duo, De natura boni, Contra Secundinum Manichaeum”. Vidi o tome: Lee K. E. 1999. i Van Oort J. 2001.

³⁹ Vidi npr, već citirani traktat Anselma iz Aleksandrije, koji je početke historije katara vidio kod Manija, *Liber contra Manicheos* Duranda iz Huesce ili pak *Disputatio inter Catholicum et Paterinum hereticum* (XXVIII), čiji izvorni naslov glasi *Contra Manicheos qui Patareni dicuntur*. Historiografija (o katarima) u tome ih je dugo slijedila. Vidi: Douais C. 1879; Dondaine A. 1939; Runciman S. 1947; Obolensky D. 1948; Soederberg H. 1949; Borst A. 1953; Stoyanov Y. 2000. Schmidt Ch. 1849., jedan od pionira savremene historiografije o katarima, još se sredinom 19. stoljeća opredijelio za ovo viđenje. O Schmidtu vidi: Hamilton B. 1998. posebno str. 192-196. Pegg M. G. 2001.a. 182. opisuje “powerful intellectualist and idealist bias” na sljedeći način: “All heresies, like all religions, are understood to be nothing more than distinctive attitudes, abstract doctrines, clear philosophies, elaborate discourses, pristine representations, in other words, intellectually pure entities, able to be cleanly sifted out from other less coherent ideas and, most crucially, never contaminated by material existence or historical specificity (...). The heresy of the good men, for instance, becomes nothing more than a set of stable dualist ideas (good God, bad God, benign spirit, evil matter) lodged in the heads of people – which, if those minds move, so too those vacuum-sealed beliefs. The original heresy, no matter how many different societies rose and fell through the decades, no matter how great the geographical and cultural differences, stays recognizably the same”.

⁴⁰ Isti naučnici, koji u (bogumilima i) katarima vide nasljednike manihejaca, također polaze od (proto)katarstva (pod utjecajem bogumilstva). Vidi: bilj. 49. O rijetkom opisu katara kao “arijanaca” od 12. stoljeća vidi: Manselli R. 1956; Congar Y. M.-J. 1959.

u Akvitaniji prepoznaje, pokazuju u njegovoj kratkoj karakterizaciji obilježja koja se mogu itekako interpretirati kao katarska: Oni odbijaju krštenje, križ i sva razumna crkvena učenja, ne jedu meso, nastupaju kao monasi i pretvaraju se da su čedni.⁴¹ Četiri godine kasnije identificirao je Ademar “manihejce” u Orléansu, koje naizgled opisuje nekatarski: Oni su se dali zavesti od jednog seljaka koji je tvrdio da im može dati veliku snagu i koji posjeduje prah od mrtve djece od kojeg se prilikom dodira odmah postaje “manihejac”. Ti heretici su štovali Đavola koji im se ukazao jednom kao Etiopljanin, a drugi put kao anđeo svjetlosti i koji im je dnevno pribavljao novac. Potajno su odbacili Krista, grijeshili i činili zločine dok su se javno predstavljali kao pravi kršćani.⁴² Odbacivanje Krista bi se, doduše, moglo tumačiti doketistički, a time i katarski; sve ostale tačke – magija, infanticid, obožavanje đavola i licemjerstvo – su polemika opća mjesta, koja dovode u sumnju da li se oznaka “manihejac” ovdje zaista može koristiti kako bi se indicirao dualizam, a time i (proto)katarstvo.⁴³ Također četiri dalja svjedoka jednog dobro dokumentiranog slučaja – Ivan iz Ripolla, Andrija iz Fleurya, Rudolfus Glaber i Paul iz Saint-Pèrea u Chartresu – ne govore nigdje o “manihejcima” i pripisuju tim hereticima sasvim

⁴¹ “Paulo post exorti sunt per Aquitaniam Manichei, seducentes plebem. Negabant baptismum et crucem et quicquid sanae doctrinae est. Abstinentes a cibis, quasi monachi apparebant, et castitatem simulabant, sed inter se ipsos omnem luxuriam exercebant, et nuncii antichristi erant, multosque a fide exorbitare fecerunt”. *Ademari historiarum*. 1841. 138. Vidi o ovome također podatak Ademara iz Chabannesa za godinu 1020.: “His diebus concilium adgregavit episcoporum et abbatum dux Willelmus apud Sanctum Carrofum propter extinguendas haereses, quae vulgo a Manicheis disseminabantur. Ibi adfuerunt omnes Aquitaniae principes, quibus precepit pacem firmare et ecclesiam Dei catholicam venerari”. Isto. 148.

⁴² “Eo tempore 10 ex canonicis sanctae Crucis Aurelianis, qui videbantur esse religiosiores aliis, probati sunt esse Manichei (...). Nam ipsi decepti a quodam rustico, qui se dicebat facere virtutes, et pulverem ex mortuis pueris secum ferebat, de quo si quem posset communicare, mox Manicheum faciebat, adorabant Diabolum, qui primo eis in Aetyopis, deinde angeli lucis figuracione apparebat, et eis multum cotidie argentum deferebat. Cuius verbis obedientes, penitus Christum latenter respuerant, et abhominaciones et crimina, quae dici etiam flagitium est, in occulto exercebant, et in aperto christianos veros se fallebant”. Isto. 143. Iste godine Ademar iz Chabannesa je otkrio i “manihejce” u Toulousu, o kojima se inače samo vrlo lakonski izražava: “Nihilominus apud Tolosam inventi sunt Manichei, et ipsi destructi (...)”. Isto.

⁴³ *Die species pietatis* (prema 2. Timoteju 3,5) npr. *hypocrisis* je predstavljala jednu od dva glavna obilježja srednjovjekovnog heretičkog tipa. Ali licemjerje je plod *superbiae*, drugog važnog obilježja. Vidi: Grundmann H. 1927. posebno 94-105.

nekatarska obilježja kao što su promiskuitet i hedonizam.⁴⁴ Rudolfus Glaber smješta ovo “krivovjerje” čak izvan svake heterodoksnе tradicije, kada kaže za njega da je prostodušnije i jadrnije od bilo kakve antičke hereze.⁴⁵ Slika (proto) katarstva može nastati samo tada kada se sve – djelimično veoma različite i u konačnici u raznolikoj mjeri pouzdane – obavijesti stave jedna iznad druge te se eliminacijom odstrani ono što je nekatarsko ili čak antikatarsko ili se kao katarsko objašnjava, a što je tek apostolsko, asketsko i antiklerikalno.⁴⁶ Da spo-

⁴⁴ Dobar pregled o pet izvještaja o herezi u Orléansu (1018.) nudi Gorre R. 1982. 56-119.

⁴⁵ “His dictis, continuo palam exposuerunt omnium antiquarum stultissimam ac miserri-
mam, nempe sui deceptricem heresem”. Vidi: Rodulfus Glaber, *Historiarvm.* 140. Osim toga
se o ovome kod Glabera (Isto. 142.) (sasvim nekatarski) navodi sljedeće: “Dicebant ergo
deliramenta esse quicquid in veteri ac novo canone certis signis ac prodigiis veteribusque
testatoribus de trina et una deitate beata confirmat auctoritas. Celum pariter ac terram, ut
conspiciuntur, absque auctore inicit semper exitisse asserebant. Et cum universarum heresum
insanientes canum more latrantes deterrima, in hoc tamen Aepicureis erant hereticis similes,
quoniam voluptatum flagitiis credebant non recompensari ultionis vindictam. Omne Chri-
stianorum opus, pietatis dumtaxat et iusticie, quod estimatur precium remunerationis eterne,
laborem superfluum iudicabant esse”.

⁴⁶ Morghen R. 1951. 212-286. je sredinom 20. stoljeća najistaknutije porekao da se hereze 11.
i 12. stoljeća imaju razumijevati kao (proto-)katarske. On je pokušao dvojbena vjerska pitanja
izvući iz same kršćanske tradicije. Bogumilsko-dualistički utjecaj prihvatio je tek od 1143.
Vidi također: Isti. 1957. 82-104; Isti. 1966. Temelj za to je još ranije postavio Grundmann
H. 1935. 23.: “Drittens endlich hat sich die Armutsidee und die apostolische Wanderpredigt
im Laufe des 12. Jahrhunderts in manchen Kreisen, besonders in Südfrankreich und in der
Lombardei, mit dualistischen Weltlehren verbunden und ist, ohne Zweifel vom griechischen
Osten her, immer mehr von spekulativen Ideen durchdrungen worden, in denen ein großer
Teil der manichäischen Kosmogonie und Mythologie seltsam wieder auflebte”. Tome je od-
mah proturječio Dondaine A. 1952., koji se odlučno izjasnio protiv autohtonih hereza 11. sto-
ljeća. Morghenovi učenici Manselli R. 1963. 118-138. i Violante C. 1968. preuzeli su njegovu
viđenje i dalje ga razvili. Vidi o ovome pravcu također: Thouzellier Ch. 1954; Puech H.-Ch.
1979; Moore R. I. 1977; Stock B. 1983. posebno 98. i 102; Lobrichon G. 1992.; Lambert M.
D. 1977. 31. je još najprije tvrdio da su neke doktrine hereza 11. stoljeća sadržavale sastavne
dijelove, koje ne potiču ni od jednog zapadnog reformnog pokreta niti bilo koje druge druš-
tvne preobrazbe tog vremena: “They require that we postulate the intervention of a non-We-
stern force”. U drugom izdanju svoje monografije (1992. 9-32.), koja znakovito više ne sadrži
bogumile u naslovu, potpuno je izbacio drugo poglavlje “Early Western Heresy and Eastern
Dualism”, dok je treće poglavlje, “The Revival of Heresy in the West 1000-1051” sasvim iznova
napisao. Na stranici 20, bilj. 21, priznaje da je bio uvjeren od strane Moora. Treće tumačenje
predstavio je Duvernoy J. 1976; Isti. 1978; Isti. 1981; Isti. 1993. i Isti. 1995., koji je bogumilstvo
i katarstvo interpretirao kao jednu te istu kršćansku formu vjerovanja, koja je redovito bazi-
rana na Bibliji i čiji je dualizam samo sekundarna pojava. Na prijelazu milenija ova (protu)
crkva je s istoka svoj put našla na zapad. Vidi o tome također: Brenon A. 1995.b. i Hagman

menemo samo jedan primjer: katari se odriču ne samo mesa i masti, kako to potvrđuje Ivan iz Ripolla, nego oni odbijaju istovremeno mlijeko i jaja. Takvu neobičnost bi pisac sigurno primjetio, kao i katarsko objašnjenje za isto – kako su životinjski proizvodi u vezi s nastavkom materijalnog, zlog svijeta. Sličan je slučaj s krštenjem, čiji učinak milosti jednostavno ne negiraju, već je posredstvom vatrenog odnosno duhovnog krštenja kroz polaganje ruku zamjenjuju.⁴⁷ Također Paul od Saint-Pèrea iz Chartresa nalazi navodno katarska obilježja kao što su doketizam, odbacivanje krštenja i euharistije, negiranje štovanja svetaca⁴⁸ kao i polaganje ruku za oprost grijeha i duhovne darovitosti⁴⁹ nasuprot toposa poput noćnih okupljanja, obožavanja đavola, orgija, spaljivanja djece i magičnog pepela.⁵⁰ To što Paul svoj izvještaj zapisuje šezdeset godina

Y. 1994. Svezak izdat od Michaela Frassetoa 2006. "Heresy and the Persecuting Society in the Middle Ages" sakupio je nedavno radove, u kojima se posredstvom neiskorištenog izvornog materijala – među njima posebno u rano 11. stoljeće datirano "pismo" Heriberta iz Périgorda – i najnovijih saznanja, pokušano opovrgnuti Moorovu tezu u korist Dondainove. Vidi o tome priloge Callahana, Frassetoa i Hamiltona. Sam Moore se u istom zborniku nije uključivao u raspravu, ali je iznio aktualno stajalište. Vidi također ranije Frasseto M. 1999; Taylor C. 2000.

⁴⁷ "Nam fecit rex Robertus vivos ardere de melioribus clericis sive de nobilioribus laicis prope XIII ejusdem civitatis; qui, Deo odibiles perosique caelo et terrae abnegando abnegabant sacri baptismi gratiam, dominici quoque corporis et sanguinis consecrationem. Cum hoc, post perpetrata scelera viciorum, vitabant posse recipi veniam peccatorum. Enim vero cum his assercionibus, nupciis detraebant; a cibis etiam quos Deus creavit, hoc est a carne et adipe, tamquam ab inmundiciis, se abstinebant". Pismo Ivana iz Ripolla iz godine 1023. opatu Olivu de Besalú, u: *Vita Gauzlini Abbatis Floriacensis Monasterii*. 1969. 180-183. Tako u 11. i 12. stoljeću zastupaju dokazani nekatarski heretici pogledi, koji se općenito razumiju (ili mogu razumjeti), kao odlučno katarski. Petrus iz Bruisa odbacuje na primjer stvarno prisustvo Krista u Euharistiji, krštenje djeteta, zagovor za umrle, crkvene građevine, križ i Stari zavjet. Vidi: Fearn J. 1966. posebno 321-326.

⁴⁸ "(...) dicentes Christum de virgine Maria non esse natum, neque pro hominibus passum, nec vere in sepulchro positum, nec a mortuis resurrexisse; addentes in baptismo non esse ullam scelerum ablutionem, neque sacramentum corporis et sanguinis Christi in consecratione sacerdotis. Sanctos martyres atque confessores implorare pro nichilo ducebant. Cartulaire". Isto. 1840. 111.

⁴⁹ "Pandemus tibi salutis hostium, quo ingressus, per impositionem videlicet manuum nostrarum, ab omni peccati labe mundaberis, atque Sancti Spiritus dono repleberis, qui scripturarum omnium profunditatem ac veram divinitatem, absque scupulo, te docebit". Isto.

⁵⁰ "Congregabantur siquidem certis noctibus in domo denominata, singuli lucernas tenentes in manibus, et, ad instar letaniae, demonum nomina declamabant, donec subito demonem in similitudine cujuslibet bestiolae inter eos viderent descendere. Qui statim ut visibilis illa videbatur visio, omnibus extinctis luminaribus, quamprimum quisque poterat, mulierem quae

nakon događaja u Orléansu i što njegove informacije proistječu u najboljem slučaju iz treće ruke, ne doprinosi tome da mu vjerodostojnost raste (vidi: Gorre R. 1982. 62.).

Heretički događaji iz Arrasa iz 1025. (vidi: Gerardus Cameracensis Episcopus I, *Acta*. 1853; Russell J. B. 1962.); Montforta iz 1028. (vidi: *Landulfi historia*. 1848. 65.); Châlons-sur-Marne iz 1046.-1048. (vidi: *Anselmi gesta*. 1846. 226-228.); Goslara iz 1052. (vidi: *Herimanni Augiensis chronicon*. 1844. 130; *Lamberti Hersfeldensis annales*. 1844. 155.) i Soissons iz 1114. (vidi: Guibert od Nogenta, *De vita sua*. 1855. 951-953, cap. XVII) nisu raznovrsno dokumentirani, ali podsjećaju na Orléans: Moguća katarska i nekatarska ili čak antikatarska obilježja ostala su nekomentirana jedna pored drugih i dopunjena nereálnim floskulama, dok istovremeno bilo kakav trag o vezi s istočnom provenijencijom nedostaje. Pojam “manihejac” ovdje je, iako očito sinonimno upotrijebljen kao “heretik”.

O pravim katarima izvještava izgleda tek Everwin iz Steinfelda 1143. godine. U jednom pismu Bernardu iz Clairvauxa on opisuje jedan sudski proces protiv heretika, koji su identificirani u blizini Kölna. Njih dvojica – jedan kojeg su zvali biskupom i njegov pratilac – nisu se bili vratili u okrilje Rimske crkve nego su se pokušali odbraniti Kristovim riječima i riječima apostola, te su poslije spontanog linča od strane uzrujane mase pali kao žrtve.⁵¹ Everwin opi-

ad manum sibi veniebat, ad abutendum arripiebat, sine peccati respectu, et utrummater aut soror aut monacha haberetur, pro sanctitate ac religione ejus concubitus ab illis estimabatur. Ex quo spurcissimo concubitu infans generatus, octava die, in medio eorum copioso igne accenso, piabatur per ignem, more antiquorum paganorum, et sic in igne cremabatur. Cujus cinis tanta veneratione colligebatur atque custodiebatur, ut christiana religiositas corpus Christi custodiri solet, aegris dandum de hoc seculo exituris ad viaticum. Inerat enim tanta vis diabolicae fraudis in ipso cenere, ut quicumque de praefata heresi imbutus fuisset et de eodem cinere, quamvis sumendo parum praelibavisset, vix unquam postea de eadem heresi gressum mentis ad viam veritatis dirigere valeret”. Isto. 112.

⁵¹ “Nuper apud nos iuxta Coloniam quidam haeretici detecti sunt, quorum quidam cum satisfactione ad ecclesiam redierunt. Duo ex eis, scilicet qui dicebatur episcopus eorum cum socio suo, nobis restiterunt in conventu clericorum et laicorum, praesente ipso domino archiepiscopo cum magnis viris nobilibus, haeresim suam defendentes ex verbis Christi et Apostoli. Sed, cum vidissent se non posse procedere, petierunt ut eis statueretur dies, in quo adducerent de suis viros fidei suae peritos; promittentes se velle ecclesiae sociari, si magistros suos viderent in responsione deficere: aliquin se velle potius mori, quam ab sententia deflecti. Quo audito, cum per triduum essent admoniti, et respicere noluisse, rapti sunt a populis nimio zelo permotis, nobis tamen invitis, et in ignem positi, atque cremati; et, quod magis mirabile est, ipsi tormentantum ignis non solum cum patientia, sed et cum laetitia introierunt et sostinuerunt”. Pismo Everwina iz Steinfelda iz 1143. Bernhardu iz Clairvauxa u: *Diversorum*. 1854. 677.

suje herezu kako slijedi: oni se vide kao prava crkva, pravi nasljednici Kristovi i stvarni oponašatelji apostolskog života, slijedom toga odbacuju sva svjetovna dobra te žive u siromaštvu. Oni tvrde da nisu s ovog svijeta i optužuju zauzvrat (službenu) crkvu, koja se posvetila ovom svijetu.⁵² Oni ne piju mlijeko i ne konzumiraju ništa što je nastalo spolnim odnosom.⁵³ Oni osuđuju brak, javno priznaju da svoj dnevni obrok posvećuju sa Očenaš, odbijaju vodeno krštenje i prakticiraju umjesto toga duhovno krštenje polaganjem ruku. Kršteni koji se nazivaju “odabrani” mogu potom sami da vrše krštenje i da posvećuju hljeb i vino. Nasuprot “odabranim” stoje nekršteni članovi “vjernici”.⁵⁴ Objema kategorijama pripadaju i žene. One se nazivaju apostolke i imaju vlastitog papu.⁵⁵

⁵² “Dicunt apud se tantum ecclesiam esse, eo quod ipsi soli vestigiis Christi inhaerant; et apostolicae vitae veri sectatores permaneant, ea quae mundi sunt non quaerentes, non domum, nec agros, nec aliquid peculium possidentes: sicut Christus non possedit, nec discipulis suis possedienda concessit (...). De se dicunt: Nos pauperes Christi, instabiles, de civitate in civitatem fugientes, sicut oves in medio luporum cum tamen sanctam et artissimam vitam ducamus in ieiuno et abstinentiis, in orationibus et laboribus die ac nocte, et necessaria ex eis vitae quaerentes. Nos hoc sustinemus, quia demundo non sumus: vos autem mundi amatores, cum mundo estis”. Isto. 677.

⁵³ “In cibis suis vetant omne genus lactis, et quod inde conficitur, et quidquid ex coitu procreatur”. Isto. 678.

⁵⁴ “In sacramentis suis velo se tengunt: tamen nobis aperte confessi sunt, quod in mensa sua quotidie cum manducant, ad formam Christi et Apostolorum, cibum suum et potum in corpus Christi et sanguinem per Dominicam orationem consecrant, ut inde se membra et corpus Christi nutriant. Nos vero dicunt in sacramentis non tenere veritatem, sed quamdam umbram et hominum traditionem. Confessi sunt etiam manifeste se praeter aquam, in ignem et spiritum baptizare, et baptizatos esse: adducentes illud testimonium Ioannis Baptistae baptizantis in aqua, et dicentis de Christo: ‘Ille vos baptizabit in Spiritu Sancto et igne’ (Matej 3, 11); et in alio loco: ‘Ego baptizo in aqua, maior autem vestrum stetit, quem vos nescitis’ (Ivan 1, 26), quasi alio baptismo praeter aquam vos baptizaturus. Et talem baptismus per impositionem manuum debere fieri conati sunt ostendere testimonio Lucae, qui in Actibus Apostolorum describens baptismum Pauli, quem ab Anania suscepit ad praeceptum Christi, nullam mentionem fecit de aqua, sed tantum de manus impositione: et quidquid invenitur tam in Actibus Apostolorum, quam in Epistolis Pauli, de manus impositione, ad hunc baptismum dicunt electum, et habere potestatem alios qui digni fuerint baptizandi, et in mensa sua corpus Christi et sanguinem consecrandi. Prius enim per manus impositionem de numero eorum, quos auditores vocant, recipiunt eum inter credentes: et sic licebit eum interesse orationibus eorum, usquedum satis probatum eum faciant electum. De baptismo nostro non curant. Nuptias damnant, sed causam ab eis investigare non potui; vel quia eam fateri non audebant, vel potius quia eam ignorabant”. Isto.

⁵⁵ “Et hi sunt illi haeretici, qui se dicunt apostolos, et suum papam habent. Alii papam nostrum annihilant, nec tamen alium praeter eum habere fatentur. Isti apostolici Satanae habent

Što se tiče porijekla ove hereze, oni tvrde da je ona od vremena mučenika bila skrivena i da je preživjela u Grčkoj i nekim drugim zemljama.⁵⁶ Treba napomenuti da Everwin ne nabraja samo lakonski naoko katarske karakteristike te hereze – ističući apostolsko nasljedstvo, veganstvo, odbacivanje braka, centralizaciju Oče naš, duhovno krštenje polaganjem ruke umjesto vodenog krštenja, podjelu članova (također i ženskih) na “odabrane” i “vjernike” – nego ih pokušava objasniti i pratiti u sveobuhvatnom pristupu; s druge strane se ovdje – od strane heretika samih – po prvi put pokušava ukazati na istočno (ne isključivo) grčko porijeklo. Detalji poput tituliranja vođe kao “biskupa” i spominjanje heretičkog “pape” mogli bi biti nagovještaj za opipljive informacije iz povelje iz Saint-Félix i polemičare 13. stoljeća, odakle je već riječ o katarskim “biskupima” i jednom “papi” – koji se ispostavio kao πάππας odnosno kao bizantski duhovnjak. Po svemu sudeći Everwin od Steinfelda je zaista prvi posvjedočio Katare.⁵⁷

Njihovo ime će im ipak dati dvadeset godina kasnije Eckbert iz Schönaua. Nakon što je 1163. u Kölnu jedna grupa heretika osuđena i spaljena, pisao je Eckbert trinaest *Sermones contra Catharos*, u kojima je pokušao proniknuti u njihovu bit i porijeklo.⁵⁸ Historiografija je te propovjedi s jedne strane redovno smatrala pretečom anikatarskih *Sumi* 13. stoljeća; ali je s druge strane uvijek iznova priznavano kako je Eckbert svoje informacije najvećim dijelom preuzeo iz antimanijejskih spisa Svetog Augustina.⁵⁹ Na temelju toga Uwe

inter se feminas (ut dicunt) continentes, viduas, virgines, uxores suas, quasdam inter electas, quasdam inter credentes; quasi ad formam apostolorum, quibus concessa fuit potestas circumducendi mulieres”. Isto. 679.

⁵⁶ “Illi vero qui combusti sunt, dixereunt nobis in defensione sua, hanc haeresim usque ad haec tempora occultatam fuisse a temporibus martirum, et permanisse in Graecia, et quibusdam aliis terris”. Isto. 679.

⁵⁷ Ovo gledište slijede Borst A. 1953. 91; Manselli R. 1953; Isti. 1967; Isti. 1963. 150-156; Moore R. I. 1977. 168-175; Lambert M. D. 1977. 60; Jiménez Sanchez P. 2002.

⁵⁸ Vidi: Eckbert iz Schönaua, *Sermones*. 1855; Harrison R. J. 1990. Za detaljan opis ovih osuda i spaljivanja heretika u odnosu na šutljivog Eckberta vidi: *Chronica regia Coloniensis*. 1880. 114. i – malo drugačije – *Caesarii Heisterbacensis monachi Ordinis Cisterciensis Dialogus Miraculorum*. 298. (cap. V, 29.).

⁵⁹ Vidi: Grundmann H. 1935. 24-26; Borst A. 1953. 6; Manselli R. 1965. 332; Lambert M. D. 1977. 63; Moore R. I. 1977. 176-179. Vidi također: Duvernoy J. 1976. 14., koji tvrdi da su Eckbertove propovjedi, unatoč njihovih pozajmica od Svetog Augustina, veoma dragocjene i da se prečesto podcjenjuju.

Brunn je postavio tezu – barem za oblast Rajne – “l’hérésie dénommée ‘cathare’ (...) est née d’une construction discursive complexe en Occident et non pas des échanges doctrinaux avec l’Orient”.⁶⁰ Drugu interpretacijsku krajnost zastupa Robert Harrison (Harrison R. 1991. 48.), čija ga je (nova) edicija *Sermones contra Catharos* uvjerila da “[i]t is no longer permissible to dismiss the sermons as a compendium of Augustine’s anti-Manichaean writings”. Eckbert je pak ovu dualističku herezu sveo na maniheizam odnosno manihejsku sektu “katarista”,⁶¹ ali je nije s njom izjednačio, nego je pokazao zajedničko obilježje, ali i razlike. Navodno su i neki katari prihvatili manihejsko porijeklo njihove vjere, pa su navikli, prema Eckbertu, da tvrde kako je Sveti Augustin razotkrio njihove tajne.⁶² Eckbert (*Sermones*. 1855. 16.) spominje središnje katarske vjerske teze poput onih prenesenih u *Interrogatio Iohannis*, nemanihejske predstave, ljudske duše su oni pali anđeli, koji su na početku svijeta odgurnuti s neba i nalaze se zarobljeni u ljudskim tijelima iz kojih mogu dostići spasenje ako se nađu u tijelu katara. Isto tako posvjedočeni doketizam iz *Interrogatio Iohannis*, Eckbert (Isto. 94.) međutim navodi izričito kao zajedničko manihejsko-katarsko obilježje. On isto tako izvještava o duhovnom krštenju i polaganju ruku – tzv. *Konsolamentumu* – i lomljenju krsnog hljeba (Isto. 51.) kao i o odbacivanju euharistije, odnosno mise (vidi: Isto. 84-94.), korištenju mesa u ishrani (vidi: Isto. 36-41.) i braku (vidi: Isto. 26-36.). Na kraju još da bude spomenuta jedna posve nemanihejska oznaka katarske elite kao “savršeni”, “učeni” i “nadkatari” (vidi: Isto. 26. i 51.). Iako se od istraživanja Uwe Brunna ne može sigurno govoriti o jednolikoj organizaciji katarstva u rajnskoj oblasti⁶³ i pošto je ta hereza instrumentalizirana u političke svrhe, može se

⁶⁰ Brunn U. 2003. 190. Vidi također: Isti. 2002; Isti. 2006. Njega u tome slijede Biget J.-L. 2003. 150-152; Pegg M. G. 2008. 201. bilj. 19; Given J. B. 2008.

⁶¹ “Sciendum vero est, et non celandum auribus vulgi, quoniam indubitanter secta eorum, de quibus agimus, originem accepit a Manichaeo haeresiarcha, cujus doctrina maledicta erat et tota venenosa, et radicata est in populo isto perverso (...). Et sicut diximus, haec omnia nobis veraciter comperta sunt de omnibus istis quos nunc Catharos vocant; et ipsi originem habuerunt a quibusdam discipulis Manichaei, qui olim Catharistae dicebantur”. Eckbert iz Schönau, *Sermones*. 1855. 16-18.

⁶² “Produnt autem semetipsos quod sint de errore Manichei in eo quod dicere solent quod beatus Augustinus prodiderit secreta eorum”. Isto. 18.

⁶³ Tako primjerice kod Brenon A. 1995.a. Nasuprot toj spoznaji, Given J. B. 2008. 962. smatra da (porajnsko) katarstvo nije bilo tako jedinstveno i organizirano, što klasično predstavlja,

poći od toga da su Everwin iz Steinfelda i Eckbert iz Schönaua opisali jednu te istu herezu istočnog porijekla kao što su to radili i polemičari 13. stoljeća. Sve govori u prilog tome da je u prvoj polovini 12. stoljeća došlo do transfera bogumilske misli od Istoka prema Zapadu. O tome kada se to tačno dogodilo, kojim putem i na kojem jeziku može se samo špekulirati. Dovoljno dodirnih tačaka između orijenta i okcidenta bilo je još tokom Prvog križarskog rata 1096. godine. Jedina konkretna uporišta tomu pruža već citirani odlomak iz *Tractatus de hereticis* Anselma Aleksandrijskog, koji je nastao više od sto godina prije pojave katara, ali unatoč tome važi kao pouzdan (vidi: npr. Lambert M. D. 2001. 39.). Prema Anselmu su franački križari tu herezu preuzeli u Carigradu, na licu mjesta osnovali latinsku katarsku “biskupiju” i prilikom svoga povratka u Francusku sa sobom donijeli vjerovanje. Unatoč ovako skromnim informacijama veoma teško se može ustanoviti na koji se križarski rat mislilo. Prema tome, u historiografiji je riječ o Prvom križarskom ratu (vidi: – sukladno Anselmu iz Aleksandrije – Hamilton B. 1994. 45.), o neuspjelom iz 1101. godine,⁶⁴ te o Drugom (vidi: Dondaine A. 1950.a. 240; Borst A. 1953. 90. bilj. 4; Thouzellier Ch. 1954; Ista. 1969.b.) ili čak – ako se u obzir uzme zabluda Anselma – o Četvrtom (vidi: Lambert M. D. 2001. 40.). Naposljetku, vjerovatno se ne treba pretpostavljati moguća djelatnost bugarskih ili grčkih bogumil-

posebnu vrijednost rada Uwe Brunnna: “Not everyone will find all of Brunn’s deductions and inferences about his texts and their interrelationships completely convincing. But he has provided much ammunition for those who would see the Cathar heresy not as a highly institutionalized sect with an elaborate theology that offered a serious challenge to orthodoxy, but as a mere specter that haunted the minds of those troubled by the phenomenon of religious dissidence”.

⁶⁴ Vidi: Isto 42-44. Godine 1163. mistkinja Hildegard iz Bingena, koja je bila prijateljica Elizabete iz Schönaua, sestre Eckberta iz Schönaua, zapisala je viziju, u kojoj je katare smjestila u jedan apokaliptičan scenario (vidi: *Analecta Sanctae Hildegardis*. 1882. 349.). Ove heretike ona vidi kao posljedicu puštanja Đavola (Otkrivenje 9, 11) kao i četiri vjetra, koji su do tada držani od strane četiri anđela na četiri ugla Zemlje (Otkrivenje 7, 1-3). Đavo je pušten prije šezdeset godina i dvadeset i četiri mjeseca – dakle 62 ili 80 (60 + 20) godina – što odgovara 1101. godini ili 25. martu 1083. Četiri vjetra, koji označavaju širenje krivovjerja, pušteni su prije 23 godine i četiri mjeseca što pada u mart 1140. Dok se ovo posljednje dobro slaže s Everwinom iz Steinfelda, koji je 1143. prvi dokumentirao pojavu katara u Rajnskoj oblasti, dvosmislena prvospomenuta vremenska oznaka je problematičnija. Godina 1083. bi se mogla odnositi na zauzeće crkve Sv. Petra u Rimu od strane Heinricha IV – za papsku stranu događaj apokaliptičnih razmjera; 1101. bi označavala neuspjeh onih križara, koji su tada žurili da pomognu svojoj ugroženoj braći po vjeri u Svetoj zemlji. Hamilton B. 1994. 44. smatra posljednju mogućnost vjerovatnijom.

skih misionara, što bi objasnilo njihov potpuni izostanak iz zapadnih izvora.⁶⁵ I ako su u Carigradu zaista postojali latinski katari – o kojima ne izvještava samo Anselmo, već se čini da ih opisuje i Hugo Eteriano u svojem traktatu *Contra Patarenos* – istočna dualistička hereza bila bi – vjerovatno na latin-skom jeziku – posredstvom Latina doprla do Zapada, gdje su je isti raširili.

2. Katari, Balkan i bosanski krstjani

Kako povelja iz Saint-Félixa tako i polemike 13. stoljeća govore o jednoj slavonskoj *ordo* katara.⁶⁶ Anselmo iz Aleksandrije navodi kako je katarska hereza posredstvom bosanskih trgovaca stigla iz Carigrada u Bosnu;⁶⁷ dok anonimni sastavljač traktata *De heresi catharorum* odnekle zna da su katari iz Mantove i Vićence (poslije jedne velike šizme koja je zadesila talijansko katarstvo krajem 12. stoljeća) poslali svoje “biskupske” kandidate u Slavoniju kako bi tamo ordinirali.⁶⁸ Od tada talijanski katari pripadaju trima različitim *ordi-*

⁶⁵ Hamilton B. 2006. 96., koji neke heretičke događaje 11. i ranog 12. stoljeća interpretira kao (proto-)kataraske, postavio je tezu, da se pod mnogobrojnim pravoslavnim zaređenjcima, koji su u kasnom 10. i ranom 11. stoljeću posvećivali zapad, mogli kriti i bogumili, jer Eutimije iz manastira Bogorodice Perivlepte (oko 1045.) ukazuje na njihov redovnički izgled kao na vanjsko obilježje. Na zapadu bi oni uvijek bili prepoznati kao pravoslavni redovnici. O bizantskim redovnicima na zapadu između 950. i 1050. vidi: Hamilton B. i McNulty P. A. 1963. Moore R. I. 1977. 168. je još pretpostavio, da se od Everwina iz Steinfelda ukazana dualistička hereza, odnosila na bogumilske misionare.

⁶⁶ U *Povelji iz Saint-Félixa*. 1994. 27. riječ je o *ecclesia Dalmatiae*, u anonimnom traktatu *De heresi catharorum* (str. 308), kod Rainerija Sacconija (*Summa*. 1974. 50.) i kod Anselma iz Aleksandrije navodi *ecclesia* odnosno *episcopus Sclavoniae* odnosno *Bossonae*. Vidi općenito o tome: Šidak J. 1955. (njemački sažetak na stranici 40).

⁶⁷ “Postea quidam de Sclavonia, scilicet de terra que dicitur Bossona, iverunt Constantinopolim causa mercacionis; reversi ad terram suam predicaverunt et, multiplicati, constituerunt episcopum qui dicitur episcopus Sclavonie sive Bossone”. Anselm von Alessandria, *Tractatus*. 1950. 308.

⁶⁸ “Item quidam de Mantua cum suis sequacibus elegerunt quemdam nomine Coloianem sibi in episcopum et, eo in Sclavenia misso, post receptionem ordinis, episcopatus officio super eos functus est. Eodem itaque modo quidam alius, Nicola nomine, a congregatione vicentinorum electus et in Sclavania ad ordinem recipiendum missus, post reditum ab eis episcopus teneretur.” *De heresi catharorum*. 1949. 308. To podsjeća na izvještaj izvjesnog Jakoba Becha iz (valdežanske) inkvizicije u Pinerolu 1387. Jakob je navodno bio pozvan kod trojice katara, koji su ga htjeli preobratiti. Jedan od njih je bio Slavonac. Prije otprilike jedne decenije trebao je ići u Bosnu, kako bi od tamošnjih učitelja upotpunosti izučio ranije opisani (katarski) nauk. Nemirno more je omelo prelazak Jadrana i on se neobavljena posla vratio u Chieri.

nes, to jest slavonskoj, bugarskoj i onoj *Drugonthije*,⁶⁹ pri čemu se slavonski, karakrerizirao jednim umjerenim dualizmom, tj. kroz njegovo drugačije poimanje Djevice Marije (ali i Krista i Ivana Krstitelja) kao anđela.⁷⁰ U polemičnim spisima se tvrdi kako je u Slavoniji postojala dualistička hereza zasebnog izraza, na koju su se od kraja 12. stoljeća pozivali katari Mantove i Vičence.⁷¹

Međutim, koju regiju/regije je obuhvatala često spomenuta Slavonija? Ili je u to vrijeme to bilo jasno i nije trebalo dalja pojašnjenja ili citirani autori sami nisu znali šta su pod tim podrazumijevali. Samo Anselmo iz Aleksandrije poistovjećuje Slavoniju s Bosnom; Niketa navodi Dalmaciju umjesto Slavonije. Jedan drugi dokaz nudi papski legat Konrad iz Uracha. On je Theobaldu, nadbiskupu Rouena, 1223. u jednom pismu saopćio da u granicama Bugarske, Hrvatske i Dalmacije, u blizini Ugarske postoji heretički papa čiji je predstav-

Ali, drugi su otišli u Bosnu kako bi tamo navedenu doktrinu izučili – jedan prije oko 40 godina, dvojica oko 1360. i opet neki oko 1380. i 1382. godine. O zabludama heretika iz Chierija, u: *Processus Contra Valdenses in Lombardia Superiori, Anno 1387*: I. 1864. 45-55; Šanjek F. 1985.

⁶⁹ “Garattus episcopus ordinatus de Bulgaria manet conconrentii (...); Coloianes episcopus de Mantua; et habet ordinem de Sclavania (...). Marchisius de soiano episcopus de Drugonthia.” *De heresi catharorum*. 1949. 312.

⁷⁰ “Slavini (...) credunt quod filius Dei, scilicet Ihesus Christus, et Johannes Ewangelista et Maria fuerunt tres angeli apparentes in carne”. Isto. 311. “Sclavi vero dicunt, quod Deus pater justorum tres angelos misit in mundum: Unus ex eis formam mulieris accepit in mundo isto; et hic dictus est Maria. Alii vero duo viriles formas sumpserunt, scilicet Christus et Johannes Ewangelista, quem adhuc credunt Sclavi, et qui duo ponunt principia (...). Machinantur autem insuper illum angelum, qui in mulieri forma appellatus est Maria, assumpsisse intra se alium angelum, qui dictus est Jesus. Monetae Cremonensis adversus Catharos”. 1964. 233. “Heretici de Baiolo (...) credunt (...). Ihesus Christus, et Johannes Baptista necnon Maria fuere tres angeli apparentes in carne”. Bibliothèque National, Paris, Ms. lat. 13151, fol. *Brevis summula contra herrores notatos hereticorum*, 347v.

⁷¹ Posebno od strane Ranierija Sacconija i Anselma iz Aleksandrije poduzeta podjela talijanskih katara u različite, jednu od druge odudarne i posvađane “biskupije”, odnosno “crkve” i *ordines*, skoro ne nalazi nikakvu potvrdu van ovih traktata. Izuzetno dobro dokumentirani slučaj, vjerovatno ne i posljednji, Amanno Pungilupoa pokazuje da su katari u Italiji i izvan granica svojih navodnih “crkava” i *ordinesa* međusobno kontaktirali i komunicirali. Ove činjenice su Zanella G. 1995.b. 114. navele na sljedeći radikalni zaključak: “I due trattatisti domenicani forniscono con le loro opere un quadro del mondo ereticale il più possibile coerente, organizzato, gerarchizzato ed articolato per sette in aperto contrasto vicendevole, cioè per credenze dottrinali contrapposte, perché non sarrebbero riusciti a considerare altrimenti il movimento ereticale. Se non era così, come lo si sarebbe potuto conoscere?” O Armannou Pungilupou vidi: d’Alatri M. 1986. 69-73; Zanella G. 1995.a; Isti. 1995.b. i Lambert M. D. 2001. 299-301.

nik na Zapadu južnofrancuski katar Bartolomej.⁷² Iako se katarski papa kao dokaz treba odbaciti, a Bartolomej kao identificirani nevažni katar,⁷³ ova vijest pokazuje koliko su pozornost pravovjerni polemičari pripisivali Balkanu unutar katarskog pokreta. Regija koju Konrad uokviruje od strane historiografije jednoglasno je interpretirana kao Bosna (vidi: Šanjek F. 1976. 79.). Sve ovo se poklapa sa rezultatom istraživanja Franje Šanjeka: “[L]’Eglise cathare de l’ordre slavon serait à situer en Croatie, précisément dans les provinces orientales de Bosnie et Hum (Herzégovine)”.⁷⁴

Po prvi put je 1199/1200. godine, izvan polemičkih traktata, ukazano na “krivovjerje” u Bosni. Tada je Vukan, kralj Duklje i Dalmacije, obavijestio Inocenta III. kako se u Bosni učvršćuje hereza pod koju su već potpali ban Kulin, njegova porodica i više od 10.000 kršćana.⁷⁵ U vezi s ovom informacijom trebalo bi se imati sljedeće u vidu:⁷⁶

⁷² “Ecce quod vidimus in finibus Brunarum, Croatiae, et Dalmatiae juxta Hungariam nationem, ut per antipapam moras Antichristi de cetero breviores esse minime dubitetur, dum novus Lucifer novae arrogantiae fellibus intumescens, sed suam contendit ponere in lateribus aquilonis, non tam ut sit similis Altissimo apostolorum principis successori, quam ut ipsum cum universali ecclesia deprimat et annulet. Hinc est quod papa perfidiae, qui maceriam vinea Domini Sabaoth jam pro magna parte dedit in direptionem, et singularis feros vineam depascitur et conculcar: ad eum confluunt Albigenses (...). Iste Satanas quemdam suae perversitatis hominem usque in Agennum diocesim diffamavit, nomine Bartholomaeum Carcassensem. Est enim de Carcassona oriundus, vices illius agentem, ut illis corruptis partibus propinetur uberius fel draconis in calice Babilonis (...)”. Pismo Konrada iz Uracha od 6. februara 1223. biskupu Theobaldu iz Rouena i njegovim sufraganima, u: Šanjek F. 2003.b. 88. Vidi o tome: Isti. 1973.

⁷³ Vidi: Lambert M. D. 2001. 62. Thouzellier Ch. 1961. je izvještaj Konrada iz Uracha još historijski shvaćala. Njen učenik Šanjek F. 1976. 80. ju je u tome slijedio. Važna i opravdana kritika Šanjekove disertacije nalazi se kod Manselli R. 1977.

⁷⁴ Šanjek F. 1976. 28. Fine J. V. A. 1975. 118. je prilikom utvrđivanja ovdje spomenute Slavonije nešto oprezniji i lokalizira je najprije u općenito slavenskom području, izuzev Bugarske i *Drugonthiae*, dakle u Dalmaciju, Hrvatsku, Bosnu, Duklju/Zetu (jugoistočna Crna Gora) i Rašku (regija u jugozapadnoj Srbiji).

⁷⁵ “Demum vero paternitatem vestram nolumus latere quia heresis non modica in terra regis Ungarie, vidilicet Bossina, pullurare videtur in tantum quod peccatis exigentibus ipse ba(nus) Culinus cum uxore sua et consanguineis suis seductus, plusquam decem milia christianorum in eandem heresim introduxit”. Pismo Vukana, vladara Duklje i Dalmacije, iz 1199/1200. papi Inocentu III, u: Šanjek F. 2003.b. 70. O suočavanjima Inocenta III. s optužbama za herezu protiv Bosne vidi: Isti. 2003.a.

⁷⁶ O historiji Balkana odnosno Bosne u srednjem vijeku vidi: Fine J. V. A. 1987; Malcolm N. 2000. 23-74.

Smrt Bazilija Manuela I. Komnena 1180. Bosni je omogućilo uspon, koji je, između ostalog, posvjedočen, trgovačkim ugovorom s Dubrovnikom 1189. godine.⁷⁷ Pored toga je ban Kulin nanovo organizirao bosanski pravni sistem i odlučio da naseli strane zanatlije i rudare (vidi: Perojević M. 1942. 215.). Bosna je s Dubrovnikom bila povezana i crkvenom upravom. Bosanska biskupija bila je podređena dubrovačkoj nadbiskupiji.⁷⁸ Afera koja je iz toga proistekla pokazuje kako je Vukan još tada pokušao da Kulinu prišije vjersko zastrañivanje kako bi ga politički oslabio. Na Kulinovo inzistiranje posvećen je za biskupa mjesni svećenik Radogost 1189. od strane Bernarda iz Dubrovnika, inače bosanskog pristalice. S jedne strane, nedostajala su, kanonski propisana, dva druga biskupa: a s druge strane Radogost svoju *Professio fidei* nije izvršio na latinskom nego na svom maternjem jeziku.⁷⁹ Ovo je kod dubrovačkog klera izazvalo nezadovoljstvo, što je splitskog nadbiskupa Bernarda, koji je bio na strani Vukana, ponukalo da svoga kolegu po službi denuncira kod pape.

Ali proturječnosti između Vukana i bana Kulina postojali su još ranije i nisu uopće bili vjerskog porijekla. Naime, prije toga je Vukan osvojio dukljan-sko kneštvo, dok je udovicu bivšeg vladara Miroslava, koja je ujedno bila i sestra Kulinova, zajedno s njenim sinom, legitimnim nasljednikom Miroslava, poslao u izgnanstvo. Kako bi bio potvrđen za vladara Duklje, Inocent III. je 1199. godine, na Vukanovu molbu, poslao svoga legata Ivana de Casamarisa koji će na licu mjesta provjeriti stanje crkve. Kao rezultat toga zatraženo je da Vukan provede neke crkvene reforme, na koje je on pristao te je istovremeno ukazao, na gore citiranu, navodnu herezu, njegovog prijetećeg ojačanog susjeda. Dok su se optužbe Bernarda splitskog protiv Bernarda dubrovačkog (s obzirom na slučaj Radogosta) unatoč njihovoj očiglednoj političkoj motivaciji mogli razumjeti kao nepropisno vjersko ponašanje, s druge strane je Vukanova optužba za herezu protiv Kulina (1199/1200.) za sada apstraktna. On ni jednom riječju ne opisuje navedenu herezu; nije riječ o katarima tj. patarenima niti o Manihejcima. Imajući u vidu odlučenu i dokazanu pravo-

⁷⁷ Tekst je otiskan kod Perojević M. 1942. 206. Kratko razdoblje procvata bana Kulina između 1180. i 1204. prodrlo je i u narodno sjećanje u Bosni, tako da se i danas kaže: "Od Kulina bana i dobrih dana". Citirano kod Neweklowsky G. 1996. 36.

⁷⁸ O tome više kod Perojević M. 1942. 208-212.

⁷⁹ Izvor nije poznat, ali se koristi, kako od strane Junija Restija/Džone Rastića (*Chronica Ragusani*. 1893. 63), tako i od Mavra Orbinića (*Il Regno degli Slavi*. 1961. 350).

vjernost Kulinovu, paušalnost ove denuncijacije uopće ne iznenađuje (Fine J. V. A. 1975. 121-123; Isti. 1987: 47.).

Pismo Inocenta III. hrvatsko-ugarskom kralju Emeriku od 11. oktobra 1200. konkretizira Vukanove namjere. Ovdje papa saopćava, da su do njega doprle vijesti, kako je ne mali broj patarena – tj. katara – koje je Bernard, splitski nadbiskup, protjerao iz dalmatinskih priobalnih gradova Splita i Trogira, našao kod Kulina (u njegovoj zemlji), ne samo utočište, već i javnu zaštitu. Kulin im je prepustio svoju teritoriju ali i samog sebe; njih je više poštovao od katolika, nazivajući ih kršćanima *par excellence*. Emerik, kojem je Bosna bila formalno podčinjena, trebao je protjerati heretike u slučaju da Kulin to ne učini, a njemu samom oduzeti teritorij.⁸⁰ Heretike iz Splita i Trogira posvjedočuje i nadbiskup Toma iz Splita 1266. u 23. poglavlju svoje *Historia Salonitanorum Pontificum atque Spalatensium*. Ovdje on pripovijeda o jednom heretičkom procesu protiv braće Mateja i Aristodija, koji se dogodio u vrijeme Bernarda, splitskog nadbiskupa, (vidi: Fine J. V. A. 1965. 223-229.). Ovi građani Zadra, apulijskog porijekla, slikari i zlatari, navodno su poznavali latinsku i slavensku literaturu i većinu svog života su proveli u Bosni. Oni nisu samo vjerovali u tu herezu, već su je i propovijedali, što je Bernardu skrenulo pozornost na njih. On ih je navodno razvlastio i protjerao iz Splita odnosno svoje nadbiskupije, nakon čega su braća uvidjela svoju zabludu i odrekli se hereze, te su na kraju dobili natrag svoje vlasništvo.⁸¹ Iako Toma ništa ne govori o karakteru te he-

⁸⁰ “Accepimus autem, quod cum nuper venerabilis frater noster (Bernardus), Spalatensis archiepiscopus, Patarenos non paucos de Spalatensi et Traguriensi civitatibus effugasset, nobilis vir Culinus banus Bossinus iniquitati eorum non solum tutm latibulum, sed presidium contulit manifestum, et perversitati eorundem terram suam et seipsum exponens, ipsos pro catholicis, immo ultra catholicos honoravit, vocans eos antonomasice christianos (...), et nisi banus predictus universos hereticos de terra sue potestati subiecta proscripserit, bonis eorum omnibus confiscatis, tu eum et hereticos ipsos non solum de terra eius, sed de toto Vngarie regno proscribes, et bona talium ubicumque per terram tuam poterunt inveniri confisces (...).” Pismo Inocenta III. od 11. oktobra 1200. Emeriku, kralju Hrvatske i Ugarske, u: Šanjek F. 2003.b. 72. (urednikovo ispravljanje teksta prema nagađanju).

⁸¹ “Fuerunt namque eo tempore duo fratres, filii Zorobabel, quorum alter Matheus, alter vero Aristodius vocabatur. Hi quamvis essent ex patre Apulo, erant tamen a pueritia Jadrenses cives effecti. Conversabantur vero ex maiori parte apud Bosnam, quia erant pictores optimi et in auri fabrilis arte satis exercitati; competenter etiam latine et sclavonice litterature habebant peritiam. Erant, fallente Diabolo, in baratrum heretice pestis immersi, ut non solum impiam heresim obcecat corde crederent, sed etiam scelestis labiis predicarent. Hos invenit Bernardus Spalati commorantes, multosque iam pestiferi dogmatis tabe ab eis infectos. Cepit

reze, itekako je moguće, da se ovdje radilo o katarima. S jedne strane, Povelja iz Saint-Félixa spominje dalmatinsku katarsku “crkvu”, dok je, s druge strane, cvjetajuća jadranska trgovina oko 1200. pružala dovoljno mogućnosti za transfer hereze između sjeveroistočne Italije i Dalmacije. Osim toga se u općinskim statutima Trogira i Splita s početka 14. stoljeća može pronaći antikatarski zakon (vidi: Šanjek F. 2003.b. 102-105.). Ali da je Kulin prihvatio katarsko učenje čini se, s obzirom na njegovu odluku, u korist pravovjerja, ali i velikog suparništva s onima koji su ga optuživali, malo vjerovatnim. Moguće je da je Inocent kritično stanje s katoličkom crkvom u Bosni⁸² pomiješao s katarima iz Splita i Trogira.

U svakom slučaju Inocent obavještava Bernarda, nadbiskupa Splita, da u Bosni boravi veliki broj ljudi za koje postoji velika sumnja da su katari.⁸³ Papa dalje nastavlja kako se Kulin kod njega ispričao i da je rekao, kako je mislio, da ti ljudi nisu bili heretici nego katolici i da je on spreman neke od njih poslati Svetoj stolici kako bi pojasnili svoje postupke.⁸⁴ Kulin je zaista i poslao Bernar-

ergo paulatim eos ad catholicam normam miti sermone allicere, frequenter exhortans. Secum illi heretica calliditate tergiversantes dissimularent converti, statim archiepiscopus fecit omnia bona eorum diripi, eosque anathematis vinculo innondatos, cum magno opprobrio de civitate expelli. Tunc predicti fratres, videntes se maximis iniuriis dampnisque affectos, ad mandatum ecclesie sunt reverse; fecitque eos archiepiscopus suam heresim, tactis sacrosanctis evangelii, abire; ipsosque ab excommunicationis nexu debita solempnitate expediens, ipsorum bona restitui fecit”. Toma Arhidakon, *Historia Salonitana*. 1894. 80.

⁸² U svom istraživanju srednjovjekovne bosanske crkve Fine J. V. A. 1975. 49. potvrđuje, ono što je 1189. kod afere oko Radogosta bilo očito: “Beyond the problem of communication arising out of language differences (and hence difficulties) is that of communication arising out of cultural differences. An educated Italian could well have taken for heresy the pagan practices which the Bosnian peasant mingled with his Christianity. But beyond this, since Bosnia was not a land seething with enthusiasm and interest in churches and formal religions, it is doubtful that the legate, if he wandered about in a town or village, ever saw anything heretical at all”.

⁸³ “Cum igitur in terra nobilis viri Culini bani quorundam hominum multitudo moretur, qui de dampnata Catharorum heresi sunt vehementer suspecti et graviter infamati (...)”. Pismo Inocenta III. od 21. novembra 1202. Bernardu, splitskom nadbiskupu, i Ivanu de Casamarisu, u: Šanjek F. 2003.b. 74.

⁸⁴ “Nos (...) regi Vngarorum illustri apostolica scripta direximus contra illos, qui prefatum Culinum super hoc arguens et obiurgans precepit, ut huiusmodi homines de tota terra sibi subiecta proscriberet, bonis eorum omnibus confiscatis. Ipse vero semetipsum excusans respondit, quod eos non hereticos, sed catholicos esse credebat, partus quosdam eorum pro omnibus ad sedem apostolicam destinare”. Isto.

da, dubrovačkog nadbiskupa, Marina, arhiđakona iz Dubrovnika, i nekoliko navodnih katara u Rim kako bi tamo izmolili da se jedan kvalificirani papski legat pošalje u Bosnu kako bi u toj zemlji ispitao pravovjernost.⁸⁵ Inocent je prihvatio Kulinov prijedlog te je zadužio Ivana de Casamarisa kao legata, a zamolio je Bernarda iz Splita za saradnju (vidi: Šanjek F. 2003.b. 76.). Kako su posljednjeg dopale druge obaveze, preuzeo je njegov zadatak već spomenuti Marin, arhiđakon iz Dubrovnika (vidi: Perojević M. 1942. 212.).

Primjetno je kako je papa najednom prestao da govori o katarima već samo o onima koji su za katarstvo optuženi. Također i Kulinova isprika djeluje autentično jer se ona potvrđuje i njegovim nastojanjima za rješavanje tog pitanja.

Kao rezultat papinskog izaslanstva sazvan je 8. aprila 1203. sabor u bosanskom Bilinom Polju – kojem je izuzev papinskog legata, bana Kulina, predstavnika bosanskog plemstva prisustvovalo i sedam starješina bosanskih *krstjana* – koje je nakon tri sedmice, 30. aprila, ponovljeno na dunavskom ostrvu Csepel (južno od Budimpešte) u prisustvu Kulina, Emerika i ugarskih crkvenih predstavnika.⁸⁶ U ime vječnog Boga, Stvoritelja svega i Otkupitelja ljudskog roda, bosanski priori obećavaju da će prihvatiti rituale i zapovijedi *sancta Romana ecclesia* i da će u skladu s njima živjeti i da više nikada neće potpasti pod herezu. Oni se odriču optužbe da su šizmatici i priznaju Rimsku crkvu (svoju majku) glavom svega crkvenog jedinstva. Oni obećavaju da će u svojim samostanima praktikovati molitve časoslova, da će u svim crkvama postaviti oltare i križeve i da će čitati Stari i Novi zavjet. Svećenici bi trebali nedjeljama i blagdanima držati misu, slušati ispovijedi i davati pokoru. Pored svojih bogomolja moraju utemeljiti groblja; najmanje sedam puta u godini moraju od svećenika primiti pričest. Oni se obavezuju da će održavati post i

⁸⁵ “Nuper ergo prefatus Culinus venerabilem fratrem nostrum archiepiscopum et dilectum filium archidiaconum Ragusinum et cum eis quosdam ex prefatis hominibus ad nostram presentiam destinavit petens humiliter et implorans, ut aliquem virum idoneum de latere nostro in terram suam mittere dignaremur, qui tam ipsum quam homines suos de fide ac conversatione diligenter examinet”. Isto.

⁸⁶ Povodom sedamsto godišnjeg jubileja sabora upriličena su 2003. dva skupa u Sarajevu i Zagrebu, posvećena Bilinom Polju (i srodnim temama). Kao rezultat nastao je zajednički, pod vodstvom Šanjeka (2005.) izdati zbornik, čiji svi radovi sadrže engleske sažetke. Što se tiče geografske lokalizacije Bilinog Polja, ono se nalazilo ili u blizini današnje Zenice ili kod srednjobosanskog Visokog. Vidi o tome: Škegro A. 2005.

blagdane u skladu sa crkvenim propisima i da će u svojim samostanima poštovati strogu odijeljenost spolova. Ne bi trebali primati ljude koji su u bračnu, izuzev ako to ne prihvate obje strane. Osim toga ne bi smjeli primati – i ovo zahtjeva pozornost – manihejce ili druge heretike. Rekli su da će nositi neobojenu odjeću dugu do članaka i obavezuju se da se ubuduće neće zvati “kršćani” nego samo braća. Kada umre učitelj, priori bi trebali sporazumno iz te zajednice, da odaberu novog učitelja, koji mora od pape da bude potvrđen. Na kraju se obavezuju da će prihvatiti svaku izmjenu dokumenta koju izvrši Rimski crkva.⁸⁷

Iako se ovaj dokument u historiografiji naziva “Bilinopoljska abjuracija” on više predstavlja obavezu izvjesne bosanske zajednice da *pristane* uz Rimsku

⁸⁷ “In nomine dei eterni creatoris omnium et humani generis redemptoris (...). Nos priores illorum hominum, qui hactenus singulariter Christiani nominis prerogativa vocati sumus in territorio Bosne (...) promittimus (...), stare ordinationi et mandatis sancte Romane ecclesie tam de vita et conversatione nostra, quam ipsius obsecundare obedientie et vivere institutis, obligantes nos pro omnibus, qui sunt de nostra societate et loca nostra cum possessionibus et rebus omnibus, si aliquo tempore deinceps sectati fuerimus hereticam pravitatem. In primis abrenuntiamus scismati, quo ducimur infamati, et Romanam ecclesiam matrem nostram caput totius ecclesiastice unitatis recognoscimus, et in omnibus locis nostris, ubi fratrum conventus commoratur, oratoria habebimus, in quibus fratres de nocte ad matutinas, et diebus ad horas cantandas publice simul conveniemus. In omnibus autem ecclesiis habebimus altaria et cruces, libros vero tam novi quam veteris testamenti, sicut facit ecclesia Romana, legemus. Per singula loca nostra habebimus sacerdotes, qui dominicis et festivis diebus adminus missas secundum ordinem ecclesiasticum debeant celebrare, confessiones audire et penitentias tribuere. Cimiteria habebimus iuxta oratoria, in quibus fratres sepeliuntur et advenientes, si casu ibi obierint. Septies in anno ad minus corpus domini de manu sacerdotis accipiemus (...). Jeunia constituta ab ecclesia observabimus, et in ea que maiores nostri provide preceperunt custodiemus. Femine vero que de nostra erunt religione, a viris separate tam in dormitoriis quam (in) refectoriis (...). Neque de cetero recipiemus aliquem vel aliquam coniugatam, nisi mutuo consensu, continentia promissa, ambo pariter convertantur. Festivitates autem sanctorum a sanctis patribus ordinatas celebrabimus, et nullum deinceps ex certa scientia manicheum vel alium hereticum ad habitandum nobiscum recipiendum. Et sicut separamur ab aliis secularibus vita et conversatione, ita etiam habitu secernamur vestimentorum, que vestimenta erunt clausa, non colorata, usque ad talos mensurata. Nos autem de cetero Christianos, sicut hactenus, sed fratres nos nominabimus, ne singularitate nominis aliis Christianis iniuria inferatur. Mortuo vero magistro, de hinc usque in perpetuum, priores cum consilio fratrum deum timentium eligent prelatum a Romano tantum pontifice confirmandum. Et si quid aliud ecclesia addere vel minuere voluerit cum devotione recipiemus et observabimus”. Vidi: Šanjek F. 2003.b. 80-83. (urednikovo isticanje i ispravljanje teksta prema nagađanju). Općenito se vjeruje da je sačuvani dokument latinski prijevod izgubljenog slavenskog originala. Vidi npr.: Fine J. V. A. 1975. 126.

crkvu nego što se *odriče* od navodne hereze. Dokument više sličí, kako je to Raoul Manselli izvanredno primijetio, na potvrdu vjeroispovijedi Petra Valdesa, nego na *Manifestatio* (nastalo između 1176. i 1190.) bivšeg milanskog katara Buonaccorsa,⁸⁸ jer ne nabrajaju se pogrešna, heretična očitovanja, nego samo ispravna, pravovjerna. Naravno potonji se pozivaju na optužbu, koja se bosanskim “kršćanima” stavlja na teret da su *scismatici*. Međutim, ovdje nije riječ o dualističkim učenjima, nego o vjerskoj praksi i suživotu samoproglašanih “kršćana”, koji imaju bez sumnje – a to potvrđuju i sami termini kao što su «piori, bratstvo, zajednica, samostan i učitelj» (*piores, fraternitas, societas, conventus, magister*)⁸⁹ (umjesto u katarskom kontekstu upotrebljive izraze: crkva, *ordo*, biskup, savršeni, vjernici i dr. [*ecclesia, ordo, episcopus, perfectus, credens etc.*]) – monašku ili bratovštinsku pozadinu.⁹⁰ U svojoj detaljnoj raspravi o Saboru, John V. A. Fine dolazi do jedinog prihvatljivog zaključka, da ne postoje dokazi “that the leaders of any heretical movement were present at Bilino polje.”⁹¹

Prijedlog Ivana de Casamarisa iste godine, da se bosanskoj dijecezi postavi latinski biskup i da se prevelika biskupija podijeli na tri ili četiri manje biskupije⁹², zapravo pokazuje šta bi mogao biti stvarni problem: kritično stanje

⁸⁸ Vidi: Manselli R. 1977. 604; Ilarino da Milano. 1938. Ipak mora upozoriti da se dokument sa Bilinog Polja protivno Šanjekovom (Šanjek F. 1991; Isti. 2003.a.), ali i Thouzellierinom [Thouzellier Ch. 1969.a. 38.] mišljenju ne može služiti kao primjer za vjerska svjedočanstva siromašnih katolika kod Duranda iz Huescae i pomirenih siromašnih – koje Šanjek pogrešno naziva Humiliatima – kod Bernarda Primusa i Wilhelma Arnaldija. Rečeni *confessiones* se odnose na one, spomenute, kod Petra, koji se s druge strane odnose na one kod Gerberta iz Aurillaca.

⁸⁹ Šanjek F. 1976. 48. dovodi u pitanje, da li su se citirani termini mogli također i u slavenskom izvorniku podrazumijevati kao monaški.

⁹⁰ Posebno su katolički istraživači odlučno pretpostavljali monaško svojstvo ove grupe, da je u pitanju jedna vrsta rustikalnih benediktinaca. Vidi npr.: Džaja S. 1978. 55. S obzirom da u Bosni ne postoje tragovi benediktinskog djelovanja, Miletić M. 1957. 57-58. je – uzimajući u obzir posebno duple samostane, u kojima su se, kako izgleda, *krstjani* uobičavali organizirati – bosanske “krstjane” interpretirala kao bazilijanske redovnike.

⁹¹ Vidi: Fine J. V. A. 1975. 129.; Lambert M. D. 2001. 116. vidi u ovdje prikazanim *krstjanima* “zanesenjake i samostanski slične grupe”. Šanjek F. 1976. 47-52. međutim polazi, bez odgovarajuće argumentacije, od toga da je kod njih riječ o dualističkim hereticima.

⁹² “Si posset fieri, quod aliquis Latinus ibi poneretur et aliqui etiam ibi tres vel quatuor crearentur novi (...)”. Pismo Ivana de Casamarisa iz 1203. Inocentu III, u: Šanjek F. 2003.b. 84.

bosanske crkve [misli se na latinsku biskupiju – *ecclesia bosnensis* op. prev.]. Još je 1232. papa Grgur IX. pisao kaločkom nadbiskupu u Zagreb, da je do njega došla vijest, kako bosanski biskup ne zna čitati, javno brani heretike i da je do svoga položaja došao simonijom posredstvom jednog javnog heretika. Niko u njegovoj crkvi ne slavi oficije niti udjeljuje sakramente; čak se govori da su mu crkvene službe (*servicia*) strane i da ne vlada krsnom formulom. Tvrdi se da sa svojim bratom, otvorenim herezizarhom, živi u jednom selu i umjesto da ga izvede na pravi put on ga podržava i brani u njegovom nepropisnom ponašanju.⁹³ Konfuznost ovakvog prikaza, zajedno s paušalnošću ovih optužbi za herezu, izgleda da precizno zrcali tadašnje stanje bosanske crkve. Grgur nije dugo oklijevao i naložio je svom legatu u Ugarskoj 1233. godine, Jakovu od Praeneste, da rečenog biskupa smijeni budući se pokazao nedostojnim svoje službe. Čini se da papa vjeruje biskupu kada ovaj tvrdi da je on griješio u neznanju; problem je možda u tome, kaže papa, što je Bosna prevelika za jednog čovjeka, posebno iz razloga što je zaražena herezom. Kao njegov prethodnik Ivan de Casamaris i on predlaže da se Bosna podijeli na dvije do četiri biskupije.⁹⁴

U svjetlu ovih stalnih nesporazuma proisteklih iz manjka obrazovanja i zabačenosti, te konstantnih (crkveno-)političkih suprotnosti odnosno pretenzija i vjerovatno činjenične, ali ne i opipljive dualističke hereze, teško je ugarske križarske ratove protiv Bosne pravilno okarakterizirati. Nije nužno detaljno razmatrati kompleksne tijekove navodnih križarskih poduhvata, koji su

⁹³ Još je 1235. papa Grgur IX. upoznao dominikanskog priora iz Trevisa o nekatoličkim bračnim običajima *in Sclavonie partibus*. Vidi: Isto. 94.

⁹⁴ “Quamvis autem idem episcopus ex simplicitate asserat se pecasse, quia tamen non in peccato huiusmodi decipere vel posse decipi multum differt, nos quos zelus comedit animarum, volentes earum periculis obviare mandamus, quatenus eodem episcopo a regimine Bosnensis ecclesie prorsus amoto, tam in eadem ecclesia quam in locis aliis Bosnensis diocesis, que ut dicitur non modicum est diffusa, duos vel tres aut quatuor, prout videris expedire, doctos in lege domini, quos ad hoc idoneos esse cognoveris, studeas in episcopos ordinare, metropolitani archiepiscopi iure salvo; eidem in remissionem peccatorum iniungens, ut cum habitatores illius terre dicantur in facultatibus tenues et in malitia locupletes, utpote qui pro magna parte sunt infecti heretica pravitate, paupertatem Christi pauperis imitando ardenti spiritu ad despectos accedere non recusent (...)”. Pismo pape Grgura IX. od 30. maja 1233. Jakovu iz Praeneste, u: Šanjek F. 2003.b. 92. Godine 1233/1234. postavio je papa u Bosni i Ivana iz Wildeshausena, bivšeg provincijala dominikanaca u Ugarskoj, koji je, izgleda uzalud, pokušavao da bude izuzet iz ove neugodne obaveze. Vidi: Isto. 96-99.

se odvijali tokom 1235-1236. i 1237-1238. (vidi: Fine J. V. A. 1975. 137-145.). Kako Grguru, tako i Kolomanu, hercegu Hrvatske i bratu ugarskog kralja, u drugom planu je bilo preobraćenje odnosno iskorjenjivanje mrskih heretika iako je nejasno da li se pri tome mislilo na zabludom zalutalu šizmatičku bosansku crkvu ili konkretno na dualističke heretike. Čak i Franjo Šanjek (Šanjek F. 1976. 72.) koji bosanske kršćane shvata kao katare, smatra da “Coloman ait profité de ses croisés pour devenir seigneur de Bosnie”. Bilo kako bilo, hrvatski herceg je potčinio Bosnu i Hum, a papa mu se za ovu pobjedu nad herezom zahvalio (vidi: *Vetera monumenta*. 1859. 168.). Kako bi se ovo i crkveno-politički razjasnilo, odmah je za bosanskog biskupa imenovan dominikanac Ponsa, a u središtu zemlje opremljeno je biskupsko sjedište s dominikanskim klericima (vidi: Isto. 169.). Godinu dana kasnije ban Matej Ninoslav vratio je vlast (vidi: Isto. 107.); 1247. potčinio je papa Inocent IV. bosansku biskupiju, na upit kralja Bele IV, Kaločkoj nadbiskupiji i izmjestio biskupsko sjedište u Đakovo izvan Bosne (vidi: Isto. 204; *Codex diplomaticus IV*. 1906. 494.).

Optužbe za herezu protiv Bosne od početka do sredine 13. stoljeća kreću se konfuzno između nesporazuma, politike i istine. Pri tome je problematično, s jedne strane, prisustvo dualističkih heretika oko 1200. na dalmatinskoj obali i njihov bijeg u Bosnu, koje se čini veoma uvjerljivim; i s druge strane teško dokaziva dualistička hereza bosanskog redovništva odnosno crkve koja se sredinom 13. stoljeća iz toga razvila.⁹⁵ Kao dokaz za (katarsko-) dualističku

⁹⁵ Schmidtove (Schmidt Ch. 1849.) teze da se Crkva bosanska razumijeva kao bogumilska zajednica, koja je pripadala istom pokretu kao zapadnoevropski katari, prihvaćena je i profinjeno uobličena od Račkog (Rački F. 1869-1870). Njega su slijedili Jireček K. 1876; Ruvarac I. 1878; Klaić V. 1885; Šišić F. 1914; Ćorović V. 1940; Barada M. 1940-1941; Kniewald D. 1949. i Mandić D. 1962. Petranović B. 1867. je zastupao drugačiju tezu, prema kojoj je Crkva bosanska ustvari bila pravoslavna crkva, koja je posredstvom makedonskih bogumila postala heretična, koji su u 11. stoljeću preko Srbije podrli u Bosnu. U tome su ga posebno slijedili srpski naučnici, ponajprije Glušac V. 1924. godine. Glušac V. 1941-1945. je išao čak tako daleko da je bogumile smatrao izmišljotinom historiografije. Drugi historičari su pokušali istaknuti katoličku pravovjernost Crkve bosanske: Hoffer A. 1901; Milobar F. 1903; Vego M. 1937; Isti. 1963; Truhelka Ć. 1942; Petrović L. 1953; Miletić M. 1957; Loos M. 1974; Šidak J. 1975. Za marksističku interpretaciju, koja (heretičku) Crkvu bosansku vidi kao preteču socijalista vidi: Taškovski D. 1949. Tezi Račkog pridružili su se na zapadu u cjelini, ali posebno sljedeći naučnici: Runciman S. 1947; Obolensky D. 1948; Borst A. 1953; Duvernoy J. 1976; Isti. 1978; Stoyanov Y. 2000; (u manjoj mjeri) Šanjek F. 2003.c. Fine J. V. A. 1975. 151, iako priznaje da u Crkvi bosanskoj postoje dualistički, eventualno čak i izvorno katarski elementi, ali ih ne smatra suštinskim i stoga dolazi do zaključka “there is certainly no evidence in our

prirodu Crkve bosanske uzima se – neovisno od svjedočenja latinskih inkvizitora – uvijek iznova posebno sljedeće tri tačke: (1.) nadgrobni spomenici, (2.) organizacija i (3.) oporuka *gosta* Radina.

U mnogim dijelovima Bosne nalazi se na hiljade nadgrobni spomenika nazvanih *stećci*. Oko 6.000 njih je ukrašeno; preko 200 sadrže natpis.⁹⁶ Kako se njihov prostor rasprostiranja preklapa s područjem Crkve bosanske, veoma rano se počelo vjerovati kako su oni svojevrsni izraz njihove (bogumilske) dualističko-heretičke vjere.⁹⁷ Ako su na kamenim spomenicima prikazane scene lova, one su tumačene kroz dualističku simboliku, muškarci koji dižu svoje ruke, interpretirani su kao duhovnici, koji udjeljuju katarski sakrament konsolamentum (vidi: Kniewald D. 1964; Wild G. 1970.). Kao prvo *stećci* se ne nalaze samo na području prostiranja Crkve bosanske i nisu ograničeni samo na 14. i 15. stoljeće – njih se može naći isto tako u Hrvatskoj, Dalmaciji, Srbiji i Crnoj Gori i datiraju se do 17. i 18. stoljeća, što znači da su takve nadgrobne spomenike izrađivali katolici, pravoslavci i muslimani (vidi: Miletić N. i Höckmann O. 1967. [Karta nasuprot] 1; Džaja S. 1978. 25.); (i: s druge strane, u dokazanim bogumilskim područjima Bugarske i Trakije nisu podizani ovi nadgrobni spomenici). Drugo, broj onih *stećaka* koji se mogu, u najširem smislu, interpretirati kao dualistički je zanemariv.⁹⁸ Tumačenja su sama po

sources from the fourteenth and fifteenth centuries to conclude that the Bosnian Church was dualist”. Malcolm N. 2000. 54-74. uopće ne smatra da je riječ o dualističkoj bosanskoj crkvi i da joj je porijeklo bogumilsko; Lambert M. D. 1994. 30. dolazi do zaključka, “da ne postoji niti jedan element (...) koji može služiti [u tu svrhu] kao nepobitni dokaz, [da se Crkva bosanska označavao kao heretička, što znači kao dualistička državna crkva]”. Pa ipak on vjeruje u jedan – blagi – dualistički utjecaj na Crkvu bosansku. Najupečatljivije je ove sumnje nedavno izrazio Thomas P.-L. 2003. 127., kada je, imajući na umu Crkvu bosansku, rekao: “il ne paraît plus possible d'affirmer ses liens avec le bogomilisme, ni même de soutenir sans réserves qu'elle ait été hérétique”. Za detaljniji uvid u literaturu vidi: Džaja S. 1978. 1-68; Šanjek F. 2003.c. 92-96.

⁹⁶ O statističkim, prostornim i vremenskim činjenicama *stećaka* vidi: Wenzel M. 1962. 102-115; Ista. 1965. Veliki broj [natpisa sa, op. prev.] kamenih spomenika objavio je Vego M. 1962-1970. Ispravke i drugačija čitanja kod Hamp E. P. 1969. Ukrasni motivi su, između ostalog, objavljeni u devet svezaka *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine*.

⁹⁷ Ovakvo viđenje je među prvima ponudio krajem 19. stoljeća Asbóth J. 1888. 94-118. Od tada vidi posebno: Solovjev A. 1954; Isti. 1959.

⁹⁸ Miletić M. 1957., koja se odlučno usprotivila protiv mišljenja da su *stećci* bogumilskog porijekla, među 60.000 spomenika samo je za tri ustanovila da se mogu dovesti u vezu Crkvom bosanskom. Opsežnu kritiku ove teorije ponudio je i Fine J. V. A. 1975. 88-93. i 260-264.

sebi veoma proizvoljna⁹⁹ i ne mali broj spomenika nosi sasvim antikatarski znak križa.¹⁰⁰ Ne postoje dokazi da se *stećci* razumiju kao izraz (bogumilske) dualističko-heretičke crkve u Bosni.

Crkva bosanska je bila organizirana u četiri staleža: *djed*, *veliki gost*, *gost* i *starac*. Istovremeno je *strojnik* bio primjenjiv na sve razine, izuzev na *djeda*. Franjo Šanjek (Šanjek F. 1976. 87-105; slično i kod Kniewald D. 1964. 583-593.) je ojačao tezu prema kojoj se ovdje radi o pandanu katarske organizacije. On izjednačava hijerarhiju Crkve bosanske s onom katara koja sadrži “biskupa”, *filius major*, *filius minor* i “đakona”, te bosanskog *krstjanina* izjednačava s katarskim iniciranim odnosno savršenim. Maja Miletić (Miletić M. 1957. 102.) je pokazala kako je vjerovatnije da se ova obilježja trebaju redovnički interpretirati – jer je Crkva bosanska postala najvjerovatnije iz redovničke zajednice koja se pojavila u Bilinom Polju 1203. godine. Djed bi bio glava čitave Crkve, njegovo značenje bi bilo identično latinskom *nonnus*, čime se u istočnom, ali i zapadnom redovništvu, nazivaju priori i opati višeg položaja. Ostali nazivi bi označavali starješine ili dužnosnike samostana. Titula *gost* odnosila bi se na važne dužnosnike spomenute u bilopoljskom dokumentu, iz koje se izvodi funkcija bosanskih samostana kao gostinjaca [ili prenoćišta op. prev.];¹⁰¹ a termin *krstjanin* bi bio identičan s redovnikom u cjelini (vidi: Miletić M. 1957. 52; Dragojlović D. 1987. 150.). I katarska “crkva” je, uključujući biskupsku strukturu, sakramente, dogme, izdiferenciranost klera i laika – bez obzira bilo to mišljenje inkvizitora ili historičara – u najvećem dijelu odraz Rimske crkve (vidi: bilj. 71.). Gledajući u cjelini, razmatrane strukture – također heretičke – mogu se u osnovi pronaći i u kršćanstvu.

Oporuka *gosta* Radina, jednog od posljednjih prelata stare bosanske crkve [Crkve bosanske op. prev.] i savjetnika Stjepana Vukčića Kosače hercega od Svetog Save, jedan je od rijetkih izvora Crkve bosanske. Nastala 5. januara 1466. u Dubrovniku, dugo je važila kao važni dokazni materijal za heretičku

⁹⁹ Muškarci koji podižu svoje ruke uvis, prikazani su primjerice i na velikim irskim križevima. Vidi: Lambert M. D. 1994. 38. Drugi, naizgled dualistički motivi, prilikom detaljnijeg uvida ispostavljaju se kao paganski, heraldički ili vlaški. Vidi: Wenzel M. 1961; Ista. 1962. 115-119. i 141; Ista. 1965.

¹⁰⁰ Solovjev A. 1956. 17. pronašao je najmanje 85 spomenika na kojima su prikazani križevi.

¹⁰¹ Vidi: Isto 50-66. i 117-121; Malcolm N. 2000. 62-66; slično kod Mudry T. 1999. 261. Dragojlović D. 1987. 157. je konstatirao da se termin *gost* donedavno koristio u slavenskom monaštvu kao oznaka za igumana ili opata.

prirodu bosanskih “krstjana”, koja je kako bi Franjo Šanjek (Šanjek F. 1976. 202; ali prije njega i Truhelka Ć. 1916; Solovjev A. 1965.) formulirao, korespondirala društvenim strukturama i vjerskim obilježjima kod katara. Odmah na prvi pogled uočavaju se nekatarski ili čak antikatarski doktrinarni aspekti kao što je križ na početku dokumenta, dok su navodna katarska obilježja nastala iz prevodilačke pogreške (vidi: Lambert M. D. 1977. 146-148, 374-380; Isti. 1994. novi prijevod Oporuke na stranicama 46-49.). Radin, koji živi u celibatu i vjeruje u samo jednog Boga, Trojstvo, Sudnji dan i u oprost grijehova. Određenim blagdanima – kao što su npr. pravoslavna Sveta Nedjelja i Petka – trebali bi siromašni katolici, u zamjenu za novac, u svojim crkvama paliti svijeće za njegovu dušu, kršteni članovi njegove sljedbe, apostolski shvaćene crkve, i seljaci “krstjani”, da klečeći na svojim koljenima mole za njegovu dušu. Za to bi se trebalo izabrati posebno siromašne, starije seljake koji su dobri i grijeha ne ljube. Osim toga namjerava *gost* da sebi u jednoj crkvi podigne nadgrobni spomenik. Ovo sve navedeno nije u potpunosti katoličko, ali u svakom slučaju nije katarsko – najvjerovatnije možda sinkretističko (vidi: Lambert M. D. 2001. 327.).

Ipak, još uvijek postoje dokazi o povezanosti Crkve bosanske i katarstva. Kao prvo, njihovo oslovljavanje kao *patarena* (= katara) i *manihejaca* u latinskim izvorima 13. ali posebno od 14. do 15. stoljeća¹⁰² kao i njihov opis kao dualističke i kvazi-katarske hereze od strane inkvizitora istog razdoblja;¹⁰³ a drugo, tzv. Radosavljev kodeks iz 15. stoljeća (vidi: Solovjev A. 1948; Kniewald D. 1964. 599.). Oslovljavanje bosanskih “krstjana” kao *patarena* i *manihejaca*, može se naravno, odbaciti kao i razmatranja inkvizitora kao čista polemika. To bi bilo isto tako pogrešno, kao i da im se na riječ vjeruje, što kod bosanskih

¹⁰² Vidi: Malcolm N. 2000. 60-62; Fine J. V. A. 1975. 187-201, 219-260, 264-277, 295-301. i 307-345; Lambert M. D. 1977. 143. U katoličkom Dubrovniku su *gosti* redovno primani kao diplomati bosanskih vladara i tom prilikom označavani kao *patareni*. Vidi: Dinić M. 1967. 181-236.

¹⁰³ Vidi: Fine J. V. A. 1975. 54-58. Ovo su najvažniji inkvizitorski izvori o bosanskim *krstjanima*: Pavao Dalmatinac, *Dialogus inter christianum romanum et patarenum bosnensem* (oko 1250.); Bartolomej Alvernski, *Dubia ecclesiastica* (1372/1373); anonimni traktat *Isti sunt herrores quos communiter Patareni de Bosna credunt et tenent* (14. stoljeće); Jakov Markijski, *Dialogus contra manichaeos in Bosna* (15. stoljeće); anonimni *Tractatus contra patharenos ad catholice fidei defensionem* (prije 1441.); Ivan Torquemada, *Symbolum pro informatione manichaeorum regni Bosnae* (1461.). Najvažniji izvodi navedenih izvora nalaze se kod Šanjek F. 2003.b. 151-306.

izvora ne bi odgovaralo historijskoj stvarnosti. Pretpostavka o bijegu dualističkih heretika iz Dalmacije u pravcu Bosne iznesena je više puta. Ta heretička manjina teško je mogla utjecati na *krstjane* ali je mogla potaknuti latinske pisare da Crkvu bosansku u cjelini smatraju heretičkom. Zapadnjački zakoni o katarima bi mogli objasniti ovo posljednje viđenje, jer tamo je postajao svako heretikom ko ih je podržavao ili ne bi ništa protiv njih poduzimao.¹⁰⁴ Crkvenoslavenski Radosavljev kodeks također otvara mnoga pitanja. On sadrži obred za kojeg se čini da je sažeta verzija provansalskog katarskog rituala iz 13. stoljeća, ali doduše ne sadrži katarske poglede, već bi mogao proći kao katolički odnosno pravoslavni obred (vidi: Šidak J. 1937. 116-122; Šanjek F. 1976. 185-194; Fine J. V. A. 1975. 83.).

Posljednju zagonetku predstavlja porijeklo (pravac porijekla) bosanskih dualista. Jedni tvrde sukladno Račkom (Rački F. 1869-1870. 377.) da su heretici došli u Bosnu – iz Bugarske odnosno Makedonije preko Srbije – sa (bogumilskog) Istoka.¹⁰⁵ Najkasnije od Jaroslava Šidaka (Šidak J. 1937. 60-63; Isti. 1940. 60.) pretpostavlja se da je ta hereza svoj put našla sa (katarskog) Zapada preko Dalmacije.¹⁰⁶ Rački je na početku imao izjavu Anselma iz Aleksandrije na svojoj strani, prema kojem je bogumilski dualizam stigao u Bosnu preko bosanskih trgovaca. Osim toga, on se poziva i na žitije Svetog Simeona (= Stefana Nemanje, srpskog velikog župana) i njegovog sina, kralja Stefana II. Nemanjića iz 13. stoljeća, u kojem je riječ o progonu heretika u Srbiji (vidi: Šafárik P. J. 1851. 6-8.). Ti heretici bi mogli biti bogumili, koji su pribjegli u susjednu Bosnu.¹⁰⁷ Druga pretpostavka, koja je više puta navedena, a prema kojoj su dualisti stigli iz Dalmacije u Bosnu, potvrđuje više latinskih izvora.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Vidi npr.: najvažniji antiheretički dekret *Ad extirpanda* od 15. maja 1252. u: *Sacrorum Conciliorum*. 1779. 569-575.

¹⁰⁵ Još ranije kod Petranović B. 1867. 1-104., kasnije kod Ćorović V. 1924; Šišić F. 1944. 135; Runciman S. 1947. 98-101; Kniewald D. 1949. 117. i Solovjev A. 1955. 641.

¹⁰⁶ Ovo viđenje je zastupao još Daniele Farlati (*Illyricum sacrum*). 1769. 44. u 18. stoljeću.

¹⁰⁷ Za kritiku ovoga mišljenja vidi posebno: Šanjek F. 1976. 52-63.

¹⁰⁸ Vidi također bosansku hroniku napisanu od strane franjevca Nikole Lašvanina u 18. stoljeću (= *Ljetopis Fra Nikole Lašvanina*. 1916. 37.), u kojoj se on poziva na poblize nepoznate izvore s kraja 13. stoljeća, prema kojima su dalmatinski patareni pribjegli u Bosnu. Pri tome se on poziva na pismo pape Ivana XXII iz 1319. upućeno bosanskom vladaru Mladenu Šubiću (u: *Codex diplomaticus VIII*. 1910. 535.), u kojem papa od njega traži da konačno iskorijeni herezu u Bosni.

Malcolm D. Lambert (Lambert M. D. 2001. 37.) je pronašao razuman kompromis između dvaju tački gledišta, prema kojem su slavenski, heretički trgovci Anselma iz Aleksandrije kao i prognani heretici Stefana II. Nemanjića stigli, ne do Bosne, nego do Dalmacije. Bosanska trgovina je u to doba bila u tolikoj mjeri nerazvijena da se trgovačke veze s Bizantom teško mogu zamisliti. Čini se da je ovdje Anselm uopćene geografske pojmove – Slavoniju i Bosnu – pomiješao. Dualistička hereza je mogla (prvo u Dalmaciju, a potom) u Bosnu stići kako s Istoka tako i sa Zapada. Za utjecaj sa Zapada govori s jedne strane, u 13. stoljeću, spomenuta orijentacija – u smislu te riječi – određenih talijanskih katarskih grupa prema Slavoniji; a potom, i s kraja 13. stoljeća, dokumentirani bijeg talijanskih heretika u tom pravcu.¹⁰⁹

Pitanje dualizma Crkve bosanske ostaje, tamo gdje se ne osporava, u najmanju ruku otvorenim.

3. Zaključak

U središtu istraživanja stajala su oba pitanja, da li su katari Rajnske oblasti, Francuske i Italije svoja dualistička uvjerenja (1.) primili od bugarsko-bizantskih bogumila i potom ih (2.) proslijedili bosanskim “krstjanima”. Ako bi to bilo tačno, to bi značilo prijenos/transfer duhovne sadržine vrijedne pažnje, jer se između bogumilske i katarske hereze nalaze veliki vremenski i geografski prostori.

Najprije je utvrđeno, kako navodni katarski ali i nekatarski polemički tekstovi porijeklo katara smještaju na Istok i pri tome posebno naginju na Bugarsku, *Drugonthiju* i Carigrad. Prigovor da su polemičari herezu smještali na Istok samo iz razloga što je za savremenike odatle dolazilo sve negativno može se ne samo odbaciti – nego i sasvim suprotno – demonstrirati kako je u to doba orijent imao nadasve pozitivne konotacije. Dualistički svjetonazor bogumila se raširio u 10. i 11. stoljeću, tamo gdje svi izvori upućuju, u Bugarskoj, *Drugonthiji* i Carigradu. Uporedba između bogumilskog i katarskog učenja otkriva toliko veliku podudarnost da se transfer dualističko-heretičkih

¹⁰⁹ Vidi: gore (bilj. 96.) citiranu izjavu Jakova Becha 1387/1388. Pored toga su u *Quaterni racionum*, knjigama lombardijskog inkvizitora Lanfrancoa da Bergamoa između 1293. i 1299. zabilježeni slučajevi, prilikom kojih je dominikanac vršio potjeru za lombardijskim hereticima, koji su iz Lodija pobjegli *ad hereticos* u Slavoniju. Vidi: Biscaro G. 1922. 454, 464-466, 511. i 520.

pogleda između Istoka i Zapada čini vrlo mogućim. Pri tome se stalno navođenje zapadnih heretika 11. i ranog 12. stoljeća kao “manihejaca” više veže za statični antiheretički vokabular Svetog Augustina nego na autentično (proto-)katarstvo. Prve katere još uvijek identificiraju Everwin iz Steinfelda u Rajnskoj oblasti (1143.) i Eckbert iz Schönaua (1163.), tako da je prijenos ideja otpočeo u neutvrđenom trenutku tokom prve polovine 12. stoljeća preko latinskih križara iz Carigrada gdje su bili pod heretičkim utjecajem.

Što se tiče Balkanskog poluostrva konstatirano je kako latinski antiheretički polemički tekstovi 13. stoljeća govore o jednom katarskom *ordo* Sklavonije s vlastitim doktrinarnim pravcem, na kojeg su se pozvali i katari Mantove i Vičence s kraja 12. stoljeća. Sa Sklavonijom morala bi se podrazumijevati Bosna i Hum (danas: Hercegovina). Oko 1200. zaista su se pojavile uopćene heretičke optužbe protiv Bosne, koje će se održati do 15. stoljeća. Za ovdje obrađeno vrijeme do oko 1250. ipak se može ustanoviti kako se od strane hrvatsko-ugarskih tužitelja (zajedno sa splitskim nadbiskupom) radi o političkom rivalitetu tj. hegemonijalnim pretenzijama; od strane pape riječ je o nesporazumima proisteklih kako iz teškog stanja bosanske biskupije tako i velikih (vjersko-)kulturnih razlika između Bosne i Zapada – kojem je i Dalmacija pripadala. Niti bosanski “kršćani” sa bilinopoljskog sabora (1203.) niti bosanska crkva koja je bila na udaru križarskih ratova 1230-ih godina, ne otkrivaju dualistička obilježja, koja su dovoljno jezgrovita, kako bi mogli govoriti o katarstvu ili bogumilstvu. Pa ipak postoje dokazi da su u Bosni oko 1200. bili dualistički heretici, kao npr. oni koji su tamo pribjegli iz Trogira i Splita. Ključna svjedočanstva o dualističkoj, katarsko-bogumilskoj prirodi Crkve bosanske – nadgrobni spomenici, organizacija i oporuka *gosta* Radina – nisu se pokazala uvjerljivim; ali ipak postoji dovoljno nerazjašnjenih tačaka koji dopuštaju neznatan utjecaj od strane dualističkih heretika na Crkvu bosansku. Također i pitanje o porijeklu te heretičke manjine ne može se na pouzdan način odgovoriti. Najvjerojatnijim se čini – ako se zaista radi o bogumilima iz Carigrada – da su stigli zaobilaznim putem preko Dalmacije; istovremeno neki izvori ukazuju na utjecaj talijanskih katara.

O jednom nesmetanom transferu dualističkih vjerskih uvjerenja između bogumila, katara i bosanskih *krstjana* može se samo uvjetno govoriti. U jasnijem slučaju kod bogumila i katara, međudjelovanje je zapravo očito; ali i dalje ostaje otvorenim kakav značaj je dualizam imao unutar katarske hereze, koja se doista pozivala na tradiciju apostolskog nasljedovanja Krista, i njegovog

učinka od 11. stoljeća na Zapadu. S druge strane, Crkva bosanska je više nego neznatno bila pod utjecajem dualističke duhovnosti; oni heretici, za koje se ne može s konačnom sigurnošću reći, da li su u Bosnu došli iz Italije (katari), iz Bizanta (bogumili) ili iz oba područja podjednako, ostali su tamo najvjerojatnije do samog kraja manjina.

(Preveo s njemačkog jezika Nedim Rabić)

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a. Neobjavljeni izvori

Paris, Bibliothèque National

- *Brevis summula contra herrores notatos hereticorum* [13. st.; anonym]. Paris, Bibliothèque National, Ms. lat. 13151, fol. 345v-349r.

b. Objavljeni izvori

- *Ademari historiarum libri III*. 1841. ur. von Waitz, Georg: Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Bd. 4. Hannover: Hahn. 106-148.
- *Analecta Sanctae Hildegardis. Analecta sacra, Sv. 8*. 1882. ur. Pitra, Jean-Baptiste: Paris: Jouby et Roger.
- Anselmo iz Aleksandrije: *Tractatus de hereticis*. 1950.b. = Dondaine, Antoine (ur.): La hiérarchie cathare en Italie. III: Catalogue de la hiérarchie cathare d'Italie: Archivum Fratrum Praedicatorum, 20, 278-324, ovdje 308-324.
- *Anselmi gesta episcoporum Tungrensium Traiectensium et Leodiensium*. 1846. ur. Koepke, Rudolf: Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Bd. 7. Hannover: Hahn. 189-234.
- *Caesarii Heisterbacensis monachi Ordinis Cisterciensis Dialogus Miraculorum. Sv. 1*. 1851. ur. Strange, Joseph: Köln & Brüssel: Heberle.
- *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Père de Chartres. Sv. 1* (Collection des cartulaires de France, Bd. 1). 1840. ur. von Guérard, Benjamin: Paris: Crapelet.
- *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451), item*

- Joannis Gundulae (1451-1484)*. 1893. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, Sv. 25. Scriptores, Sv. 2). ur. Nodilo, Natko. Zagreb: Societas typographica.
- *Chronica regia Coloniensis*. 1880. ur. Waitz, Georg: Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Bd. 18. Hannover: Hahn. 1-299.
 - *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Knj. 4 & 8*. 1906 & 1910. ur. Smičiklas, Tadija. Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.
 - *De heresi catharorum in Lombardia*. 1949. = Dondaine, Antoine (ur.): La hiérarchie cathare en Italie. I: *Le De heresi catharorum*. In: Archivum Fratrum Praedicatorum, 19. 280-312, ovdje 306-312.
 - *Povelja iz Saint-Félix*. 1994. = Jiménez Sanchez, Pilar: Relire la Charte de Niquinta. 2. Étude et portée de la charte. Heresis 23. 1-28, ovdje 27.
 - *Disputatio inter Catholicum et Paterinum hereticum*. 2001. Die Auseinandersetzung der katholischen Kirche mit den italienischen Katharern im Spiegel einer kontroverstheologischen Streitschrift des 13. Jahrhunderts. Untersuchung zum Text, Handschriften und Edition (Edizione nazionale dei testi mediolatini, Sv. 4. Serie 1/3). ur. Hoecker, Carola. Florenz: Editione del Galluzzo.
 - *Diversorum ad S. Bernardum et alios*. 1854. u: Migne, Jacques-Paul (ur.): Patrologiae cursus completus. Series Latina. Bd. 182. Paris: Isto. 675-716.
 - Eckbert iz Schönau: *Sermones contra Catharos*. 1855 u: Migne, Jacques-Paul (ur.): Patrologiae cursus completus. Series Latina. Bd. 195. Paris: Isto. 11-102.
 - Farlati, Daniele: *Illyricum sacrum. Sv. 4*. 1769. Venecija: Jacopo Coleti.
 - Gerardus Cameracensis Episcopus I: *Acta Synodi Atrebatensis*. 1853. u: Migne, Jacques-Paul (ur.): Patrologiae cursus completus. Series Latina. Sv. 142. Paris: Isto. 1271-1312.
 - Giacomo Capelli: *Summa contra haereticos*. 1920. ur. Bazzochi, Dino. u: La eresia catara. Saggio storico-filosofico con in appendice 'Disputationes nonnullae adversus haereticos', codice inedito del secolo xiii della Biblioteca Malatestiana di Cesena. Sv. 2. Bologna: L. Cappelli.
 - Guibert iz Nogenta: *De vita sua sive Monodiarum libri tres*. 1855 u: Migne, Jacques-Paul (ur.) (1855): Patrologiae cursus completus. Series Latina. Bd. 213. Paris: Isto. 837-962.
 - *Hamilton, Bernard & Hamilton, Janet (ur.)*. 1998. Christian Dualist Heresies in the Byzantine World, c.650 - c.1450. Manchester & New York: Manchester University Press.
 - *Herimanni Augiensis chronicon a. 1-1054*. 1844. ur. Pertz, Georg Heinrich. u:

- Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Sv. 5. Hannover: Hahn. 67-133.
- Hieronymus: *Commentariorum in Hiezechielem libri XIV*. 1964. (Corpus Christianorum. Series Latina, Bd. 75). ur. Glorie, Francisco. Turnhout: Brepols.
 - Hugo Eteriano: *Contra Patarenos*. 2004. (The Medieval Mediterranean, Sv. 55). ur. Hamilton, Janet; Hamilton, Sarah & Hamilton Bernard. Leiden & Boston: Brill.
 - Kozma: *Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le prêtre. Traduction et étude*. 1945. (Travaux publiés par l'Institut d'Études Slaves, Bd. 21). ur. Puech, Henri-Charles & Vaillant, André. Paris: Droz.
 - *Lamberti Hersfeldensis annales a. 1040-1077*. 1844. ur. Hesse, Ludwig Friedrich. u: Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Sv. 5. Hannover: Hahn. 134-263.
 - *Landulfi historia Mediolanensis usque ad a. 1085*. 1848. ur. Bethmann, Ludwig Conrad & Wattenbach, Wilhelm. u: Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Sv. 8. Hannover: Hahn. 32-100.
 - *Le livre secret des Cathares. Interrogatio Iohannis, apocryphe d'origine bogomile*. 1980. ur. Bozóky, Edina (Textes, dossiers, documents, Sv. 2). Paris: Beauchesne.
 - *Ljetopis Fra Nikole Lašvanina*. 1916. ur. Jelenić, Julijan. Sarajevo: Zemaljska štampa.
 - Matheus Parisiensis: *Ex Cronicis Maioribus*. 1888. ur. Liebermann, Felix. u: Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Bd. 28. Hannover: Hahn. 107-389.
 - Mauro Orbini: *Il Regno degli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni*. 1961. Pesaro: Girolamo Concordia.
 - *Monetae Cremonensis adversus Catharos et Valdenses libri quinque*. 1964. ur. Ricchini, Tommaso A. Ridgewood: Gregg Press (Pretisak izdanja Rim 1743).
 - *Processus Contra Valdenses in Lombardia Superiori, Anno 1387*. 1864-1865. ur. Amati, Gerolamo. u: Archivio storico italiano, serie 3, 1. 3-52 (Tom 2) & 2, 3-61 (Tom 1).
 - Ranieri Sacconi: *Summa de Catharis et Leonistis seu Pauperibus de Lugduno*. 1974. Šanjek, Franjo (ur.): Archivum Fratrum Praedicatorum 44. 42-60.
 - Rodulfus Glaber: *Historiarvm libri qvinqve*. 1989. The Five Books of the Histories. Vita domni Willelmi abbatis. The Life of St. William. ur. & prijev. France, John; Bulst, Neithard & Reynolds, Paul. Oxford & New York: Oxford University Press.
 - *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*. Sv. 23. 1779. ur. Mansi, Giovanni Domenico. Venecija: Antonio Zatta.

- Salvo Burci: *Liber Supra Stella*. 1945 = Ilarino da Milano (ur.): Il 'Liber Supra Stella' del piacentino Salvo Burci contro i catari e altre correnti ereticali. u: *Aevum* 19. 281-341.
- *Srednjevjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine*. 1950-1967. 9 svezaka. Sarajevo & Beograd.
- Toma Arhidakon: *Historia Salonitana*. 1894. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, Bd. 26. Scriptores, Tom 3). ur. Rački, Franjo. Zagreb: Societas typographica.
- *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. 1859. Tom 1. ur. Theiner, Augustin. Rim: Typis Vaticanis.
- Vita Gauzlini Abbatis Floriacensis Monasterii. *Vie de Gauzlin. Abbé de Fleury*. 1969. (Sources d'histoire médiévale, Tom 2). ur. i prijevod Bautier, Richard-Henri & Labory, Gillette. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.

LITERATURA

- Angelov D. S. 1978. "L'influence du Bogomilisme sur les Cathares d'Italie et de France". u: Isti (ur.): *Les Balkans au Moyen ffge. La Bulgarie des Bogomils aux Turcs* (Variorum Collected Studies Series, Sv. 75). London: Variorum Rerprints. 175-190.
- Arnold J. H. 2001. *Inquisition and Power. Catharism and the Confessing Subject in Medieval Languedoc*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Asbóth J. 1888. *Bosnien und die Herzegowina. Reisebilder und Studien*. Wien: Hölder.
- Barada M. 1940-1941. "Šidakov problem 'bosanske crkve'" u: *Nastavni Vjesnik*, 49. Zagreb: 398-411.
- Bauer D. – Herbers K. Jaspert N. (ur.) 2002. *Jerusalem im Hoch- und Spätmittelalter. Konflikte und Konfliktbewältigungen. Vorstellungen und Vergegenwärtigungen* (Campus Historische Studien, Sv. 29). Frankfurt na Majni: Campus-Verlag.
- Baumgärtner I. 1997. "Weltbild und Empirie. Die Erweiterung des kartographischen Weltbilds durch die Asienreisen des späten Mittelalters". u: *Journal of Medieval History* 23/3. 227-253.
- Baumgärtner I. 2002. "Die Wahrnehmung Jerusalems auf mittelalterlichen Weltkarten". u: Bauer, Dieter; Herbers, Klaus & Jaspert, Nikolas (ur.): *Jerusalem*

- im Hoch- und Spätmittelalter. Konflikte und Konfliktbewältigungen. Vorstellungen und Vergegenwärtigungen* (Campus Historische Studien, Sv. 29). Frankfurt a.M. u.a.: Campus-Verlag, 271-334.
- Baumgärtner I. 2005. “Jerusalem. Nabel der Welt”. Wieczorek, Alfried (ur.): *Saladin und die Kreuzfahrer. Begleitband zur Sonderausstellung ‘Saladin und die Kreuzfahrer’ im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale), 21. Oktober 2005-12. Februar 2006, Landesmuseum für Natur und Mensch Oldenburg, 5. März 2006-2. Juli 2006, Reiss-Engelhorn-Museen Mannheim, 23. Juli 2006-5. November 2006*. Mainz: Von Zabern. 288-293.
 - Biget J.-L. 2001. “Un faux du XIIIe siècle? Examen d’une hypothèse”. Zerner, Monique (Hrsg.): *L’histoire du catharisme en discussion. Le ‘concile’ de Saint-Félix (1167)* (Collection du Centre d’Études Médiévales de Nice, Bd. 3). Nizza: Centre d’Études Médiévales. 105-133.
 - Biget J.-L. 2003. “Les bons hommes sont-ils les fils des bogomiles? Examen critique d’une idée reçue”. u: Bozóky, Edina (ur.): *Bogomiles, Patarins et Cathares* (Slavica Occitania, Bd. 16). Toulouse: Université de Toulouse. 133-188.
 - Biller P. & Bruschi C. (ur.) 2003. *Texts and the Repression of Medieval Heresy* (York Studies in Medieval Theology, Sv. 4). Woodbridge & Suffolk: York Medieval Press u. a.
 - Biller P. 2006. “Goodbye to Waldensianism?” u: *Past & Present* 192. 3-33.
 - Biscaro G. 1922. “Inquisitori ed eretici lombardi (1292-1318)”. u: *Miscellanea di Storia Italiana, ser. 3, 19*. 447-557.
 - Böhlig A. (ur.) 1980. *Der Manichäismus* (Die Gnosis, Sv. 3). Zürich: Artemis Verlag.
 - Böhlig A. 1992. «Manichäismus». u: *Theologische Realenzyklopädie*. Sv. 22. Berlin u.a.: De Gruyter. 25-45.
 - Borst A. 1953. *Die Katharer* (Schriften der Monumenta Germaniae Historica, Sv. 12). Stuttgart: Hiersemann.
 - Bozóky E. 2000. “Les cathares comme étrangers. Origines, contacts, exil”. u: *Le ‘tranger au Moyen Âge. XXXe Congrès de la S.H.M.E.S., Göttingen, juin 1999* (Histoire ancienne et médiévale, Sv. 61). Paris: Publications de la Sorbonne. 107-118.
 - Bozóky E. (ur.) 2003. *Bogomiles, Patarins et Cathares* (Slavica Occitania, Sv. 16). Toulouse: Université de Toulouse.
 - Brenon A. 1995.a. “La lettre d’Evervin de Steinfeld à Bernard de Clairvaux de 1143”. u: *Heresis*, 25. 9-28.

- Brenon A. 1995.b. “Les hérésies de l’an mil. Nouvelles perspectives sur les origines du catharisme”. u: *Heresis*, 24. 21-36.
- Brenon A. 1996. *Les cathares. Vie et mort d’une Église chrétienne*. Paris: Grancher.
- Brunn U. 2002. “Cathari, catharistae et cataphrygae, ancêtres des cathares du XIIe siècle?” u: *Heresis*, 36-37. 183-200.
- Brunn U. 2003. [Sažetak od] “L’hérésie dans l’archevêché de Cologne (1100-1233)”. Diss. masch., Université de Nice 2002. u: *Heresis*, 38. 183-190.
- Brunn U. 2006. *Des contestataires aux ‘cathares’. Discours de réforme et propagande antihérétique dans les pays du Rhin et de la Meuse avant l’Inquisition* (Collection des Études Augustiniennes. Série Moyen Âge et Temps Modernes, Sv. 41). Paris: Institut d’Études Augustiniennes.
- Callahan D. F. 2006. “Ademar of Chabannes and the Bogomils”. u: Frassetto Michael (ur.): *Heresy and the Persecuting Society in the Middle Ages. Essays on the Work of R. I. Moore* (Studies in the History of Christian Traditions, Sv. 129). Leiden: Brill. 31-41.
- Cameron E. 1984. *The Reformation of the Heretics. The Waldenses of the Alps, 1480-1580*. Oxford: Clarendon Press.
- Congar Y. M.-J. 1959. “Arriana haeresis’ comme designation du néomanichéisme au XIIe siècle”. u: *Revue des sciences philosophique et théologiques*, 43/3. 450-461.
- Ćorović V. 1928. “Bogomili (Patareni, Babuni)”. u: *Narodna enciklopedija srpskohrvatsko-slovenačka*, 1. 238.
- Ćorović V. 1940. *Historija Bosne*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- D’Alatri M. 1986. “Leresia nella Cronica di fra Salimbene”. u: Isti. (ur.): *Eretici e inquisitori in Italia. Studi e documenti, Sv. 1: Il Duecento* (Bibliotheca Seraphico-Cappuccina, Sv. 31). Rom: Istituto Storico dei Cappuccini. 65-74 prvi put objavljeno 1967. *Collectanea Franciscana*, 37. 366-373.
- Dawson Ch. (ur.) 1955. *The Mongol Mission. Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*. London: Sheed and Ward.
- Dinić M. J. 1967. *Iz Dubrovačkog arhiva*. Sv. 3. Beograd: Naučno Delo. 181-236.
- Dondaine A. 1952. “L’origine de l’hérésie médiévale. À propos d’un livre récent”. u: *Rivista di storia della Chiesa in Italia*, 6. 43-78.
- Dondaine Antoine (ur.) 1939. *Le Liber de duobus principiis. Un traité néo-manichéen du XIIIe siècle. Suivi d’un fragment de rituel cathare*. Rim: Istituto Storico Domenicano.

- Dondaine A. (ur.) 1949. “La hiérarchie cathare en Italie. I: Le De heresi catharorum”. u: *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 19. 280-312.
- Dondaine A. (ur.) 1950.a. “La hiérarchie cathare en Italie. II: Le Tractatus de hereticis d’Anselm d’Alexandrie O.P.” u: *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 20. 234-277.
- Dondaine A. (ur.) 1950.b. “La hiérarchie cathare en Italie. III: Catalogue de la hiérarchie cathare d’Italie”. u: *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 20. 278-324.
- Douais C. 1879. *Les Albigeois. Leurs origines. Action de l’Église au 12e siècle*. Paris: Didier.
- Dragojlović D. 1987. *Krstjani i jeretička crkva bosanska*. Beograd: Kultura.
- Duvernoy J. 1976. *Le catharisme. I: La religion des cathares*. Toulouse: Privat.
- Duvernoy J. 1978. *Le catharisme. II. L’histoire des cathares*. Toulouse: Privat.
- Duvernoy J. 1981. “Le problème des origines du catharisme”. u: *Cahiers du Cercle Ernest Renan* 120. 66-78.
- Duvernoy J. 1993. “Le catharisme. L’unité des Eglises”. u: *Heresis*, 21. 15-27.
- Duvernoy J. 1995. “Les Églises cathares en Europe occidentale”. *Europe et Occitanie, les pays cathares. Actes de la 5e Session d’Histoire Médiévale, 1er-5 septembre 1992* (*Heresis*. Collection, Sv. 5). Villegly: Centre d’Études Cathares. 11-26.
- Džaja S. M. 1978. *Die ‘bosnische Kirche’ und das Islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegowina in den Forschungen nach dem zweiten Weltkrieg* (Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients, Sv. 28). München: Trofenik.
- Fearn J. 1966. “Petrus von Bruis und die religiöse Bewegung des 12. Jahrhunderts”. u: *Archiv für Kulturgeschichte*, 48. 311-335.
- Fine J. V. A. 1965. “Aristodios and Rastudije. A Re-examination of the Question”. u: *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, 16. 223-229.
- Fine J. V. A. 1975. *The Bosnian Church. A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries* (East European Monographs, Sv. 10). New York, London: Columbia University Press.
- Fine J. V. A. 1983. *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Fine J. V. A. 1987. *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late 12. Century to the Ottoman Conquest*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Fraesdorff D. 2005. *Der barbarische Norden. Vorstellungen und Fremdkategorien bei Rimbert, Thietmar von Merseburg, Adam von Bremen und Helmold von Bosau* (Orbis mediaevalis, Sv. 5). Berlin: Akademie-Verlag.

- Frassetto M. 1999. “The Sermon of Ademar of Chabannes and the Letter of Heribert. New Sources Concerning the Origins of Medieval Heresy”. u: *Revue bénédictine*, 109/3-4. 324-340.
- Frassetto M. 2006. “Pagans, Heretics, Saracens, and Jews in the Sermons of Ademar of Chabannes”. u: Isti (ur.): *Heresy and the Persecuting Society in the Middle Ages. Essays on the Work of R. I. Moore* (Studies in the History of Christian Traditions, Sv. 129). Leiden: Brill. 73-91.
- Given J. B. 1997. *Inquisition and Medieval Society. Power, Discipline, and Resistance in Languedoc*. Ithaca u. a.: Cornell University Press.
- Given J. B. 2008. [Recenzija] Brunn, “Des contestataires aux ‘cathares.’” u: *Speculum*, 83/4. 961-963.
- Glušac V. 1924. “Srednjovekovna ‘crkva bosanska’ bila je pravoslavna”. u: *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 4. Beograd: 1-55.
- Glušac V. 1941-1945. *Istina o Bogomilima*. Beograd: Književne novine.
- Gorre R. 1982. *Die Ketzer im 11. Jahrhundert. Religiöse Eiferer, soziale Rebellen? Zum Wandel der Bedeutung religiöser Weltbilder* (Konstanzer Dissertationen, Sv. 4). Konstanz: Hartung-Gorre.
- Grundmann H. 1927. “Der Typus des Ketzers in mittelalterlicher Anschauung”. u: *Kultur- und Universalgeschichte. Walter Goetz zu seinem 60. Geburtstage dargestellt von Fachgenossen, Freunden und Schülern*. Leipzig, Berlin: Teubner. 91-107.
- Grundmann H. 1935. *Religiöse Bewegungen im Mittelalter. Untersuchungen über die geschichtlichen Zusammenhänge zwischen der Ketzerei, den Bettelorden und der religiösen Frauenbewegung im 12. und 13. Jahrhundert und über die geschichtlichen Grundlagen der Deutschen Mystik* (Historische Studien, Sv. 267). Berlin: Ebering.
- Grundmann H. 1965. “Ketzerverhöre des Spätmittelalters als quellenkritisches Problem”. u: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 21. 519-575.
- Hagman Y. 1993. “Le rite d’initiation chrétienne chez les cathares et les bogomiles”. u: *Heresis*, 20. 13-31.
- Hagman Y. 1994. *Katarerna. Enhet och mångfald inom den Katara-bogomiliska rörelsen*. Ulricehamn: Esclarmonde.
- Hamilton B. & McNulty P. A. 1963. “Orientale lumen et Magistra Latinitas. Greek Influences on Western Monasticism (900-1100)”. u: *Le Millénaire du Mont Athos, 963-1963. Études et Mélanges. Sv. 1*. Chevetogne: Édition de Chevetogne. 181-216.

- Hamilton B. 1994. “Wisdom from the East. The Reception by the Cathars of Eastern Dualist Texts”. u: Biller Peter & Hudson Anne (ur.): *Heresy and Literacy, 1000-1530* (Cambridge Studies in Medieval Literature, Sv. 23). Cambridge u.a.: Cambridge University Press. 38-60.
- Hamilton B. 1998. “The State of Research. The Legacy of Charles Schmidt to the Study of Christian Dualism”. u: *Journal of Medieval History*, 24/2. 191-214.
- Hamilton B. 2006. “Bogomil Influences on Western Heresy”. u: Frassetto Michael (ur.): *Heresy and the Persecuting Society in the Middle Ages. Essays on the Work of R. I. Moore* (Studies in the History of Christian Traditions, Sv. 129). Leiden: Brill. 93-113.
- Hamilton B. 1978. “The Cathar Council of Saint-Félix Reconsidered”. u: *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 48. 23-53.
- Hamilton J. & Hamilton B. (ur.) 1998. *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World, c. 650 - c. 1450*. Manchester & New York: Manchester University Press.
- Hamp E. P. 1969. “Notes on Medieval Inscriptions of Bosnia Hercegovina”. u: *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, 12. 83-91.
- Harrison R. J. 1991. “Eckbert of Schönau and Catharism. A Reevaluation”. u: *Comitatus*, 22/1. 41-54.
- Harrison R. J. (ur.) 1990. *Eckbert of Schönau's Sermones contra Kataros*. Diss. masch. Ohio State University.
- Hoffer A. 1901. “Dva odlomka iz povećeg rada o kršćanskoj Crkvi u Bosni”. u: Šarić, Ivan (ur.): *Spomen knjiga iz Bosne*. Zagreb: Naklada Kaptola vrhbosanskoga. 59-142.
- Ilarino da Milano 1940. “La ‘Summa contra haereticos’ di Giacomo Capelli, O.F.M., e un suo ‘Quaresimale’ inedito (secolo XIII)”. u: *Collectanea Franciscana*, 10. 66-82.
- Ilarino da Milano (ur.) 1938. “La Manifestatio heresis catharorum quam fecit Bonacursus secondo il codice Ott. lat. 136 della Bibl. Vaticana”. u: *Aevum*, 12. 281-333.
- Jiménez Sanchez P. 1994. “Relire la Charte de Niquinta. 2. Étude et portée de la charte”. u: *Heresis*, 23. 1-28.
- Jiménez Sanchez P. 2002. “De la participation des ‘cathares’ rhénans (1163) à la notion d’hérésie générale”. u: *Heresis*, 36-37. 201-218.
- Jiménez Sanchez P. 2008. *Les catharismes. Modèles dissidents du christianisme médiéval (XIIe-XIIIe siècles)*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes.
- Jireček C. 1876. *Geschichte der Bulgaren*. Prag: Tempsky.

- Klaić V. 1885. *Geschichte Bosniens von den ältesten Zeiten bis zum Verfall des Königreiches*. Leipzig: Friedrich.
- Klimkeit H.-J. (ur.) 1989. *Hymnen und Gebete der Religion des Lichts. Iranische und türkische liturgische Texte der Manichäer Zentralasiens*. (Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften. Sv. 79). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Klimkeit H.-J. 1997. "Mani, Manichäismus". u: *Lexikon für Theologie und Kirche*. 3., novo, potpuno preradeno izdanje. Sv. 6. Freiburg i. Br. u. a.: Herder, Sp. 1265-1269.
- Kniefelkamp U. 1986. *Die Suche nach dem Reich des Priesterkönigs Johannes. Dargestellt anhand von Reiseberichten und anderen ethnographischen Quellen des 12. bis 17. Jahrhunderts*. Gelsenkirchen: Müller.
- Kniewald D. 1949. "Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima". u: *Rad JAZU*, 270. 115-276.
- Kniewald D. 1964. "Hierarchie und Kultus bosnischer Christen". u: *Atti del Convegno internazionale sul tema: L'Oriente cristiano nella storia della civiltà*, Roma 31 marzo - 3 aprile 1963, Firenze 4 aprile 1963 (Problemi attuali di scienza e di cultura, Sv. 62). Rim: Accademia Nazionale dei Lincei. 579-605.
- Koenen L. (ur.) 1993. *Mani. Auf der Spur einer verschollenen Religion*. Freiburg i. Br. u. a.: Herder.
- Lambert M. D. 1977. *Medieval Heresy. Popular Movements from Bogomil to Hus*. 1. izdanje. London: Arnold.
- Lambert M. D. 1992. *Medieval Heresy. Popular Movements from the Gregorian Reform to the Reformation*. 2. izdanje. Oxford u. a.: Blackwell.
- Lambert M. D. 1994. "Le problème des chrétiens bosniaques". u: *Heresis*, 23. 29-50.
- Lambert M. D. 2001. *Geschichte der Katharer. Aufstieg und Fall der großen Ketzerbewegung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Lee Kam-lun E. 1999. *Augustine, Manichaeism, and the Good* (Patristic Studies, Sv. 2). New York u.a.: Lang.
- Lerner R. E. 1972. *The Heresy of the Free Spirit in the Later Middle Ages*. Berkeley u.a.: University of California Press.
- Lobrichon G. 1992. "The Chiaroscuro of Heresy. Early Eleventh-Century Aquitaine as Seen from Auxerre". u: Head, Thomas & Landes, Richard (ur.): *The Peace of God. Social Violence and Religious Response in France around the Year 1000*. Ithaca & London: Cornell University Press. 80-103.

- Loos M. 1974. *Dualist Heresy in the Middle Ages*. Prag: Academia.
- Malcolm N. 2000. *Storia della Bosnia*. Mailand: Bompiani. 23-74.
- Mandić D. 1962. *Bosna i Hercegovina. Sv. 2: Bogomilska crkva bosanskih krstjani*. Chicago: The Croatian Historical Institute.
- Manselli R. 1953. “Evervino di Steinfeld e S. Bernardo di Clairvaux”. u: Isti. (ur.): *Studi sulle eresie del secolo XII* (Studi storici, Sv. 5). Rim: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo. 89-109.
- Manselli R. 1956. “Una designazione dell’eresia catara. ‘Arriana heresis’” u: *Bullettino dell’Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano*, 68. 233-246.
- Manselli R. 1963. *L’eresia del male*. Neapel: Morano.
- Manselli R. 1965. “Ecberto di Schönau e l’eresia catara in Germania alla metà del secolo XII”. u: *Arte e storia. Studi in onore di Leonello Vincenti*. Turin: Giappichelli. 311-338.
- Manselli R. 1967. “Amicizia spirituale ed azione pastorale nella Germania del sec. XII. Ildegarde di Bingen, Elisabetta ed Ecberto di Schönau contro l’eresia catara”. u: *Studi in onore di Alberto Pincherle* (Studi emateriali di storia delle religioni, Sv. 38). Rim: Edizioni dell’Ateneo. 302-313.
- Manselli R. 1977. “Les ‘chrétiens’ de Bosnie. Le catharisme en Europe orientale”. u: *Revue d’histoire ecclésiastique*, 72. 600-614.
- Merlo G. G. 1977. *Eretici e inquisitori nella società piemontese del Trecento. Con l’edizione dei processi tenuti a Giaveno dall’inquisitore Alberto de Castellario (1335) e nelle valli di Lanzo dall’inquisitore Tommaso di Casasco (1373)*. Turin: Claudiana.
- Merlo G. G. 1984-1991. *Valdesi e valdismi medievali. I: Itinerari e proposte di ricerca; II: Identità valdesi nella storia e nella storiografia. Studi e discussioni*, Turin: Claudiana.
- Merlo G. G. 1988. “Membra Diaboli. Demoni ed eretici medievali”. u: *Nuova Rivista Storica*, 72. 583-598.
- Miletić Maja 1957. *I ‘krstjani’ di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra* (Orientalia Christiana analecta, Sv. 149). Rim: Pontificium Institutum Orientalium Studiorum.
- Miletić N. & Höckmann O. (ur.) 1967. *Mittelalterliche Grabmäler aus Bosnien. Ausstellung des Landesmuseums von Bosnien und der Herzegowina in Sarajewo vom 1. September bis 5. November 1967 im Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz*. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.

- Milobar F. 1903. "Ban Kulin i njegovo doba". u: *Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine*, 15. 351-372. i 438-528.
- Moore R. I. 1977. *The Origins of European Dissent*. London: Penguin Books.
- Moore R. I. 1983. "Heresy as disease". u: Lourdaux, Willem & Verhelst, Daniel (ur.): *The Concept of Heresy in the Middle Ages (11th-13th C.). Proceedings of the International Conference, Louvain, May 13-16, 1973* (Mediaevalia Lovaniensia. Series 1, Studia 4). Löwen: University Press. 1-11.
- Moore R. I. 2006. "Afterthoughts on The Origins of European Dissent". u: Frassetto, Michael (ur.): *Heresy and the Persecuting Society in the Middle Ages. Essays on the Work of R. I. Moore* (Studies in the History of Christian Traditions, Sv. 129). Leiden: Brill. 291-326.
- Morghen R. 1951. *Medioevo Cristiano*, Bari: Laterza (djelimično publicirano još 1944 kao: "Osservazioni critiche su alcune questioni fondamentali riguardanti le origini e le caratteri delle eresie medioevali". u: *Archivio della R. Deputazione romana di storia patria*, 67. 97-151).
- Morghen R. 1957. "Il cosiddetto neo-manicheismo occidentale del secolo XI". u: *Oriente ed Occidente nel medio evo. Convegno di scienze morali storiche e filologiche, 27 maggio - 1° giugno 1956* (Atti dei convegni, Sv. 12). Rim: Accademia nazionale dei Lincei & Fondazione Alessandro Volta. 82-104.
- Morghen R. 1966. "Problèmes sur l'origine de l'hérésie au Moyen Age". u: *Revue historique*, 236. 1-16.
- Mudry Th. 1999. *Histoire de la Bosnie-Herzégovine. Faits et controverses*. Paris: Ellipses.
- Neweklowsky, Gerhard (1996): *Die bosnisch-herzegowinischen Muslime. Geschichte, Bräuche, Alltagskultur* (Österreichisch-bosnische Beziehungen, Sv. 1). Klagenfurt, Salzburg: Wieser.
- Obolensky D. 1948. *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism*. Cambridge: University Press.
- Obolensky D. 1983. "Papa Nicetas. A Byzantine Dualist in the Land of the Cathars". u: *Harvard Ukrainian Studies*, 7. 489-500.
- Patschovsky A. 1991. "Der Ketzer als Teufelsdiener". u: Mordek, Hubert (ur.): *Papsttum, Kirche und Recht im Mittelalter. Festschrift für Horst Fuhrmann zum, 65. Geburtstag*. Tübingen: Niemeyer. 317-334.
- Pegg M. G. 2001.a. "On Cathars, Albigenses, And Good Men of Languedoc". u: *Journal of Medieval History*, 27. 181-195.
- Pegg M. G. 2001.b. *The Corruption of Angels. The Great Inquisition of 1245-1246*. Princeton u. a.: Princeton University Press.

- Pegg M. G. 2008. *A Most Holy War. The Albigensian Crusade and the Battle for Christendom*. Oxford u. a.: Oxford University Press.
- Perojević M. 1942. “Ban Borić i ban Kulin”. u: *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*. Sv. 1. Sarajevo. 196-215.
- Petranović B. 1867. *Bogomili, cr'kva bosan'ska i kr'stjani*. Zadar: Demarhi-Ružier.
- Puech H.-Ch. 1979. “Catharisme medieval et Bogomilisme”. u: Isti. (ur.): *Sur le manichéisme et autres essais*. Paris: Flammarion. 395-427 (prvi put 1957 u: *Oriente ed Occidente nel medio evo. Convegno di scienze morali storiche e filologiche, 27 maggio - 1° giugno 1956*. [Atti dei convegni, Sv. 12]. Rim: Accademia nazionale dei Lincei & Fondazione Alessandro Volta. 56-84).
- Rački F. 1869-1870. “Bogomili i Patareni”. u: *Rad JAZU*, 7. 84-179; 8. 121-187. i 10. 160-262 (Novo izdanje iz 1931. u formi knjige: Beograd: Planeta).
- Roquebert M. 2005. “Le déconstructionisme et les études cathares”. u: *Les cathares devant l'histoire. Mélanges offerts à Jean Duvernoy*. Cahors: Hyde Éditions. 105-134.
- Rottenwöhler G. 1982-2005. *Der Katharismus. 5 Bde*. Bad Honnef: Bock & Herchen.
- Runciman S. 1947. *The Medieval Manichee. A Study of the Christian Dualist Heresy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Russell J. B. 1962. “À propos du synode d'Arras en 1025”. u: *Revue d'histoire ecclésiastique*, 57. 66-87.
- Ruvarac I. 1878. “Nešto o Bosni, dabarskoj i dabro-bosanskoj episkopiji i o srpskim manastirima u Bosni”. u: *Godišnjica Nikole Čupića*, 2. 240-261.
- Šafarik P. J. (ur.) 1851. *Život sv. Symeona od krále Štěpána*. Z rukopisu 13. stolet. Prag: Synové Bohumila Haase.
- Šanjek F. 1972. “Le rassemblement hérétique de Saint-Félix-de-Caraman (1167) et les églises Cathares au XIIe siècle”. u: *Revue d'histoire ecclésiastique*, 67. 767-799.
- Šanjek F. 1973. “Albigeois et ‘chrétiens’ bosniaques”. u: *Revue d'histoire de l'Église de France*, 59. 251-267.
- Šanjek F. 1976. *Les chrétiens bosniaques et le mouvement cathare, XIIe-XVe siècles* (Publications de la Sorbonne. N. S. Recherches, Sv. 20). Paris u. a.: Nauwelaerts.
- Šanjek F. 1985. “Dernières traces de catharisme dans les Balkans”. u: *Effacement du Catharisme? (XIIIe-XIVe s.)* (Cahiers de Fanjeaux, Sv. 20). Toulouse: Privat. 119-134.

- Šanjek F. 1991. “Crkva bosanska. Dualistička sljedba ili evanđeoski ideal zajedništva u duhu Pracrkve”. u: *Studia Vrhbosnensia*, 4.
- Šanjek F. 2003.a. “Le Pape Innocent III et les ‘Chrétien’ de Bosnie et de Hum”. u: Sommerlechner, Andrea (ur.): *Innocenzo III. Urbs et orbis. Atti del Congresso Internazionale, Roma, 9-15 settembre 1998*. Sv. 2 (Miscellanea della Società romana di storia patria, Sv. 44. Nuovi studi storici, Sv. 55). Rim: Istituto storico Italiano per il medio evo. 1213-1225.
- Šanjek F. (ur.) 2003.b. *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*. Zagreb: Barbat.
- Šanjek F. 2003.c. “Les ‘chrétiens’ bosniens entre catharisme et valdéisme”. u: Bozóky, Edina (ur.): *Bogomiles, Patarins et Cathares* (Slavica Occitania, Sv. 16). Toulouse: Université de Toulouse. 91-111.
- Šanjek F. (ur.) 2005. *Fenonem ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu. Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Schmidt Ch. 1849. *Histoire et doctrine de la secte des Cathares ou Albigeois*. 2 sveska. Paris: Cherbuliez.
- Semkov G. 1981. “Der Einfluss der Bogomilen auf die Katharer”. u: *Saeculum*, 32/4. 349-373.
- Šidak J. 1937. “Problem ‘bosanske crkve’ u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca”. u: *Rad JAZU*, 259. 37-183.
- Šidak J. 1940. *‘Crkva bosanska’ i problem bogumilstva u Bosni*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Šidak J. 1955. “*Ecclesia Slavoniae* i misija dominikanaca u Bosni”. u: *Zbornik filozofskog fakulteta u Zagrebu*, 3. 11-40.
- Šidak J. (ur.) 1975. *Studije o ‘Crkvi bosanskoj’ i bogumilstvu*. Zagreb: Liber.
- Šišić F. 1914. *Priručnik izvora hrvatske historije*. Zagreb: Kr.Hrv.-Slav.Dalm. Zemaljske Vlade.
- Šišić F. 1944. *Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića*. Zagreb: Acad.
- Škegro A. 2005. “Bilino Polje. Primjer jedne historiografske kontroverze”. u: Šanjek, Franjo (ur.): *Fenonem ‘krstjani’ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu. Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju. 351-370.
- Soederberg H. 1949. *La religion des cathares. Étude sur le gnosticisme de la Basse Antiquité et du Moyen Âge*. Uppsala: Almqvist & Wiksells.
- Solovjev A. V. 1954. “Le Symbolisme des monuments funéraires bogomiles”. u: *Cahiers d’études cathares*, 5/18. 92-114.
- Solovjev A. V. 1955. “Bogumili”. u: *Enciklopedija Jugoslavije*, 1. 641-649.

- Solovjev A. V. 1956. “Simbolika srednjovekovnih spomenika u Bosni i Hercegovini”. u: *Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, 8. 5-65.
- Solovjev A. V. 1959. “Bogumilenum und Bogumilengräber in den südslawischen Ländern”. u: Saria, Balduin (ur.): *Völker und Kulturen Südosteuropas* (Südosteuropa, Sv. 1). München: Südosteuropa-Verlagsgesellschaft. 182-186.
- Solovjev A. V. 1965. “Le Testament du Gost Radin”. u: Matanić, Atanasio; Pandžić, Bazilije & Vitezić, Ivan (ur.): *Mandićev zbornik. U čast O. Dra. Dominika Mandića prigodom njegove 75-godišnjice života* (Radovi Hrvatskoga povijesnog instituta u Rimu, Sv. 1/2). Rim: Hrvatski povijesni institut. 141-156.
- Solovjev A. V. 1948. “La Doctrine de l’Eglise de Bosnie”. u: *Académie Royale de Belgique. Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques*, 5. ser., 24. 481-533.
- Stephenson P. 2000. *Byzantium’s Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Stock B. 1983. *The Implications of Literacy. Written Language and Models of Interpretations in the Eleventh and Twelfth Centuries*. Princeton: Princeton University Press.
- Stoyanov Y. 2000. *The Other God. Dualist Religions from Antiquity to the Cathar Heresy*. New Haven, London: Yale University Press.
- Taškovski D. 1949. *Bogomilskoto dviženje*. Skopje: Nauč. Inst. za nacion. istorija na makedon. narod.
- Taylor C. 2000. “The Letter of Héribert of Périgord as a Source for Dualist Heresy in the Society of Early Eleventh-Century Aquitaine”. u: *Journal of Medieval History*, 26. 313-349.
- Thomas P.-L. 2003. “L’Eglise médiévale de Bosnie était-elle dualiste?”. u: Bozóky, Edina (ur.): *Bogomiles, Patarins et Cathares* (Slavica Occitania, Sv. 16). Toulouse: Université de Toulouse. 113-129.
- Thouzellier Ch. 1954. “Hérésie et croisade au XIIe siècle”. u: *Revue d’histoire ecclésiastique*, 49. 855-872.
- Thouzellier Ch. 1961. *Un traité cathare inédit du début du 13e siècle d’après le Liber contra Manicheos de Durand de Huesca* (Bibliothèque de la Revue d’histoire ecclésiastique, Sv. 37). Löwen: Bibliothèque de l’Université. 35-40.
- Thouzellier Ch. 1969.a. *Catharisme et Valdésisme en Languedoc, à la fin du douzième et au début du troisième siècle. Politique pontificale, controverses*. 2., rev.& proš. izdanje. Paris & Löwen: Béatrice-Nauwelaerts & Nauwelaerts.
- Thouzellier Ch. 1969.b. *Hérésie et hérétiques. Vaudois, Cathares, Patarins, Albigeois* (Storia e letteratura, Sv. 116). Rim: Edizioni di Storia e Letteratura.

- Thouzellier Ch. 1975. "Capelli (de Capellis), Giacomo Giacomo (Giacomo da Milano)". u: *Dizionario biografico degli Italiani*. Sv. 18. Rim: Istituto della Enciclopedia Italiana.
- Truhelka Ć. 1916. "Das Testament des Gost Radin. Ein Beitrag zur Patarenfrage". u: *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina*, 13. 52-90.
- Truhelka Ć. 1942. "Bosanska narodna (patarenska) crkva". u: *Poviest Hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*. Tom 1. Sarajevo: Napredak. 767-793.
- Van Oort J. (ur.) 2001. *Augustine and Manichaeism in the Latin West. Proceedings of the Fribourg-Utrecht Symposium of the International Association of Manichaean Studies (IAMS)* (Nag Hammadi and Manichaean Studies, Sv. 49). Leiden u. a.: Brill.
- Vego M. 1937. *Povijest Humske zemlje*. Samobor: Spuller.
- Vego M. 1962-1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*. 4 sveska. Sarajevo: Izd. Zemaljskog muzeja.
- Vego M. 1963. "Patarenstvo u Hercegovini u svjetlu arheoloških spomenika". u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 18. 196-215.
- Violante C. 1968. "Hérésies urbaines et hérésies rurales en Italie du XIe au XIIIe siècle". u: Le Goff J. (ur.): *Hérésies et sociétés dans l'Europe préindustrielle, XIe-XVIIIe siècles, Communications et débats du colloque de Royaumont, 27-30 mai 1962*. Paris, La Haye: Mouton. 178-198.
- Von den Brincken A.-D. 1985. "Presbyter Johannes, Dominus Dominantium. Ein Wunsch-Weltbild des 12. Jahrhunderts". u: Legner, Anton (ur.): *Ornamenta Ecclesiae. Kunst und Künstler der Romanik. Katalog zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Josef-Haubrich-Kunsthalle*. Sv. 1. Köln: Schnütgen-Museum. 83-97.
- Von den Brincken A.-D. 1989. "Gog und Magog". u: Heissig, Walther (ur.): *Die Mongolen*. Sv. 2. Innsbruck & Frankfurt: Pinguin-Verlag. 27-29.
- Von den Brincken A.-D. 1992. *Fines terrae. Die Enden der Erde und der vierte Kontinent auf mittelalterlichen Weltkarten* (Schriften der Monumenta Germaniae Historica, Sv. 36). Hannover: Hahn.
- Von den Brincken A.-D. 2008.a. "Bulgarien im allgemeinen Geschichtsbewusstsein des Abendlandes im Mittelalter". u: Ista. (ur.): *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Sv. 229). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 297-310.
- Von den Brincken A.-D. 2008.b. "Christen im Orient auf abendländischen Karten des 11. bis 14. Jahrhunderts". u: Ista. (ur.): *Studien zur Universalkartographie*

- des Mittelalters* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Sv. 229). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 367-374.
- Von den Brincken A.-D. 2008.c. “Der vierte Erdteil in der Kartographie des Hochmittelalter”. u: Ista. (ur.): *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Sv. 229). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 432-443.
 - Von den Brincken A.-D. 2008.d. “Jerusalem on Medieval Mappaemundi. A Site Both Historical and Eschatological”. u: Ista. (ur.): *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Sv. 229). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 683-703.
 - Von den Brincken A.-D. 2008.e. “Ost- und Südosteuropa in der abendländischen Kartographie des Spätmittelalters”. u: Ista. (ur.): *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Sv. 229). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 179-185.
 - Von den Brincken A.-D. 2008.f. “Spuren der orientalischen Christenheit auf Karten des 12. bis 14. Jahrhunderts”. u: Ista. (ur.): *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Sv. 229). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 668-682.
 - Von den Brincken A.-D. (ur.) 2008. *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Sv. 229). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
 - Wenzel M. 1961. “A Medieval Mystery Cult in Bosnia and Herzegovina”. u: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 24. 89-107.
 - Wenzel M. 1962. “Bosnian Tombstones. Who Made Them and Why?”. u: *Südost-Forschungen*, 21. 102-143.
 - Wenzel M. 1965. *Ukrasni motivi na stećcima*. Sarajevo: Veselin Masleša.
 - Wiczorek A. (ur.) 2005. *Saladin und die Kreuzfahrer. Begleitband zur Sonderausstellung ‘Saladin und die Kreuzfahrer’ im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale)*, 21. Oktober 2005-12. Februar 2006, *Landesmuseum für Natur und Mensch Oldenburg*, 5. März 2006 - 2. Juli 2006, *Reiss-Engelhorn-Museen Mannheim*, 23. Juli 2006 - 5. November 2006. Mainz: Von Zabern.
 - Wild G. 1970. *Bogumilen und Katharer in ihrer Symbolik*. Wiesbaden: Steiner.
 - Zambon F. 2005. “Où en est le problème des Actes du ‘concile’ de Saint-Félix? À propos de ‘L’Histoire du catharisme en discussion.’” u: *Les cathares devant l’histoire. Mélanges offerts à Jean Duvernoy*. Cahors: Hyde Éditions. 135-144.

- Zanella G. 1995.a. "Armano Pungilupò, eretico quotidiano". u: Isti. (ur.): *Hereticalia. Temi e discussioni*. Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo. 3-14.
- Zanella G. 1995.b. "Itinerari ereticali. Patari e Catari tra Rimini e Verona". u: Isti. (ur.): *Hereticalia. Temi e discussioni*. Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo. 76-118.
- Zbral D. 2005. "La Charte de Niquinta. Un faux moderne?" u: *Heresis*, 42-43. 139-159.
- Zbral D. 2006. "La Charte de Niquinta et les récits sur les commencements des églises cathares en Italie et dans le Midi". u: *Heresis*, 44-45. 135-162.
- Zerner M. 1989. "Du court moment où on appela les hérétiques des 'bougres'. Et quelques déductions". u: *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 32. 305-324.
- Zerner M. 1998. *Inventer l'hérésie? Discours polémiques et pouvoirs avant l'Inquisition* (Collection du Centre d'Études Médiévales de Nice, Sv. 2). Nizza: Centre d'Études Médiévales; Faculté des Lettres, Arts et Sciences Humaines & Université de Nice Sophia-Antipolis.
- Zerner M. 2001.a. "La charte de Niquinta, l'hérésie et l'érudition des années 1650-1660". u: Ista. (ur.): *L'histoire du catharisme en discussion. Le 'concile' de Saint-Félix (1167)* (Collection du Centre d'Études Médiévales de Nice, Sv. 3). Nizza: Centre d'Études Médiévales. 203-248.
- Zerner M. (ur.) 2001.b *L'histoire du catharisme en discussion. Le 'concile' de Saint-Félix (1167)* (Collection du Centre d'Études Médiévales de Nice, Sv. 3). Nizza: Centre d'Études Médiévales.

BOGOMILS, CATHARS AND BOSNIAN 'CHRISTIANS'. THE TRANSFER OF DUALISTIC HERESY BETWEEN ORIENT AND OCCIDENT (11-13 CENTURY)

Summary

In this paper, Manuel Lorenz examines the exchange of dualistic beliefs between Byzantium, the Balkans and Central Europe (11th-13th centuries). After a detailed analysis of sources, in the course of which various scientific paradigms are critically commented on and partially revised, he comes to the conclusion that a transfer of dualistic thoughts between East (Bogomils) and West (Cathars) is quite probable. Moreover, he elaborates that the group of Bosnian 'Christians', which has received varied and controversial assessments in the literature, was exposed only to insignificant influence of dualistic ideas – whether from East or West.

Keywords: Heresy, dualism, Cathars, Bogomils, Bosnian Church, Bosnian 'Christians', history, theology, Slavic studies, philosophy, religious studies, church history, transfer, High Middle Ages, Orient, Occident, Bulgaria, Byzantium, Rhineland, France, Italy, Balkans, Bosnia

(Translated by the author)